

ТВОРЧАСЦЬ ЯНА БАРШЧЭЎСКАГА

- 1 Біяграфічная табліца.
- 2 Беларускамоўныя вершы паэта.
- 3 Польшкамоўная лірыка.
- 4 Баладыстыка Я. Баршчэўскага.
- 5 Філасофская проза Я. Баршчэўскага.
- 6 Драматычная паэма “Жыццё Сіраты”.
- 7 Дзесяць цікавых фактаў пра Яна Баршчэўскага.
- 8 Асноўныя тэрміны.

“Тое, што піша пан Баршчэўскі прозай, не датычыць непасрэдна ні гісторыі, ні літаратуры, ні мовы Беларусі, але мае сувязь з рэччу больш важнай, а менавіта з духам і паэзіяй народа, адкуль выйшлі і гісторыя, і літаратура, і мова. Ухапіўся ён за самую жыццёвую аснову і вырашыў паказаць у мастацтве вялікі народны вобраз. Ён мае перад сабою народ, часта з усёй прывабнасцю ягоных яшчэ паганскіх фантазій, якія апраменьвае сваім, так бы мовіць, беларускім гафманізмам. Як у баладах ён імкнуўся паказаць пачуццёвы бок паэзіі народа, так у апавяданнях – яго творчасць і нібыта нейкую філасафічнасць паняццяў пра быт, авяных ягонай фантазіяй. У гэтых апавяданнях, якія памылкова называюць аповесцямі (але метафізічнасць выразу не мае значэння), толькі адно ядро належыць простаму народу, увесь малюнак – фантазія аўтара, сатканая на аснове нацыянальных колераў”.

Р. Падбярэскі

1 Біяграфічная табліца

ЯН БАРШЧЭЎСКІ (1794 (?)- 1851)

год	падзея
1794 г. (1790, 1796, 1799?)	Нарадзіўся ў в. Мурагі на беразе в. Нешчарда ў Полацкім павеце (цяпер Расонскі раён) у беднай шляхецкай сям’і грэка-каталіцкага веравызнання.
1809 г.	Навучэнец Полацкай езуіцкай калегіі. Першы вядомы верш “Дзеванька” на беларускай мове
1812 г.	Студэнт Полацкай акадэміі. Піша верш “Рабункі мужыкоў” (“Бунт хлопаў”), варыянт якога быў знойдзены пры арышце П. Багрыма.
1812– 1817 гг.	Праца гувернёрам.
1817 г.	Пераезд у Пецярубург. Служба у марскім ведамстве, што дало магчымачць наведаць Англію, Францыю і іншыя краіны Еўропы.
1820-я гг.	Праца гувернёрам, выкладчык грэчаскай і лацінскай моў у дзяржаўных установах. Знаёмства з А. Міцкевічам. Міцкевіч чытаў і ўласнаручна паправіў вершы Я. Баршчэўскага, што не закранала, аднак, сутнасць паэзіі, і прадракаў яму вялікую будучыню.
1830-я	Сустрэчы ў Пецярубурзе з Т. Шаўчэнкам. Летнія падарожжы ў Беларусь.
1839 г.	Прымае прапанову пецярубургскіх студэнтаў з Беларусі і Літвы стаць выдаўцом штогадовага альманаха “Незабудка”.
1837–1844 гг.	Ліставанне з Юліяй Корсак-Шапялёвіч. У 16 лістах да Юлі змешчана 18 вершаў (каля 700 радкоў) паэта.
1840 г.	Выдае першы нумар альманаха, друкуе на яго старонках свае вершы. Паступовы пераход ад класіцызму да рамантызму.
1841–1842 гг.	Публікуе ў “Незабудцы” балады “Русалка-спакусніца”, “Дзевочая крыніца”, “Дзве бярозы”, “Курганы”. Напісаны “Нарыс Паўночнае Беларусі”.
1843 г.	У часопісе “Rocznik Literaski” ўпершыню друкуюцца яго беларускамоўныя вершы “Дзеванька” і “Гарэліца”. Вершы змяшчаюцца ў якасці песень з музыкай А. Абрамовіча, праўда, падаюцца яны як народныя.

1844–1846 гг.	Выдае свой галоўны твор, прэзаічны зборнік у 4-х тамах, “Шляхціц Завальня”.
1846 г.	Назаўсёды пакідае Пецярбург, прыняўшы запрашэнне графіні Юліі Жавускай пасяліцца ў яе доме ў Цуднаве на Валыні (цяпер г. Чуднаў Жытомірскай вобл.).
1849 г.	Выдае ў Кіеве першую частку кнігі “Проза і вершы”, куды ўвайшлі балады, драматычная паэма “Жыццё сіраты” і апавесць “Душа не ў сваім целе”.
1851 г.	Памёр ад сухотаў і пахаваны на могілках у Цуднаве.

2 Беларускамоўныя вершы паэта

Вядома, што ў Полацкім калегіуме Ян Баршчэўскі лічыўся прызнаным паэтам, *“рана заслужыўшы мянушку вершаскладальніка. Там пры кожнай урачыстасці выступаў з вершам, з арацыяй, так што была гэта фігура святочная, урачыстая, якую няраз узнімалі да годнасці лаўрэата. Вось тады ён напісаў знакамітую паэму аб «Поясе Венеры», у якой наракаў на адсутнасць кахання ў навейшыя гады і, прыгладзіўшы яе на класічны ўзор, атрымаў воплескі ад сваіх таварышаў”*¹. Успаміны сучаснікаў сведчаць аб незвычайнай паэтычнай адоранасці маладога шляхціца, што праяўлялася найперш у здольнасці да імправізацыі. Паэтычны дар заўсёды патрабаваў свайго выхаду: Я. Баршчэўскі быў жаданым госцем на ўсіх урачыстасцях, імянінах, радзінах, залатым ці срэбраным вяселлі ў дамах і хацінах мясцовай шляхты. І ганарар галоднаму студэнту плацілі своеасаблівы: торбу пшаніцы, мяшэчак гароху ці грэчкі. У гэты перыяд ён напісаў паэму “Рабункі мужыкоў”, да песенькі “Чым твая дзеванька, галоўка занята?..” далучылася “Гарэліца”. Праз пэўны час апошнія пайшлі ў народ, і сталі лічыцца фальклорнымі. *“Ідучы такім шляхам, Я. Баршчэўскі мог зрабіцца паэтам простага люду ці ўласна народным, калі б адчуў у грудзях сапраўднае натхненне вестуна. Сярод вёсак забыў бы ён пра класічныя формы і спяваў не дзеля літаратуры, а дзеля Беларусі на мове яе народа. Настаўнікі казалі б пра яго тады, што ён знізіў свой талент да простанароддзя, але наша пакаленне добра зразумела тую ісціну, што, каб мець нацыянальную паэзію, трэба выкупаць яе ў вясковай песні, бо толькі ў гэтай песні ёсць элементы першародныя, як у Гамеравай паэме, а не наследаваныя, як рымскія і французскія”*². З гэтага часу класіцыст пад уплывам новых уяўленняў пакрысе ператвараўся ў рамантыка.

¹ Падбярэскі, Р. Беларусь і Ян Баршчэўскі / Р. Падбярэскі // Баршчэўскі, Ян. Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях. – Мінск: “Юнацтва”, 1996. – С. 276.

² Барташэвіч, Ю. Ян Баршчэўскі / Ю. Барташэвіч // Баршчэўскі, Ян. Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях. – Мінск: “Юнацтва”, 1996. – С. 285.

Верш “Дзеванька” (“Ах, чым жа твая, дзеванька, галоўка занята?..”) невысокі па сваіх мастацкіх вартасцях. Многія даследчыкі з лёгкай рукі сучасніка і аўтара першага жыццяпісу Я. Баршчэўскага Р. Падбярэскага, бачаць у ім біяграфічныя вытокі, бо ён створаны ў той перыяд, калі Я. Баршчэўскі быў безнадзейна закаханы ў адрасата – дзяўчыну па прозвішчы Максімовіч, што адпаведным чынам адбілася на настраёнасці твора. Асноўная праблема твора – супрацьпастаўленне матэрыяльных выгодаў і шчырага кахання. Лірычны герой даволі рэзка асуджае дзяўчыну за яе легкадумнасць і ахвяраванне годнасцю і сапраўдным пачуццём у пошуках лепшай долі.

Прывучыла ты двух хлопцаў, як пташак у сеці.

Яны к табе ўдзень і ўночы рады прыляцеці.

І ты к ім лятаеш,

Панскі двор пабуджаеш

На вялікі смех.

<...>

Мадамай табе не быць,

Дзяцей табе не ўчыць,

Віць ты не ўмееш³.

Цяжка не пагадзіцца з М. Хаўстовічам, які назваў гэты верш пэўнай містыфікацыяй. Бо “сапраўды дзіўным было б, каб закаханы паэт, шляхціц, асуджаў дзяўчыну-сялянку за тое, што яна кахае хлопца не са свайго асяроддзя”⁴. Дадамо, што і сацыяльны статус Максімавічанкі выклікае палеміку: прыгонная сялянка (У. Мархель), дваровая служанка (А. Лойка), маладая панна (Р. Падбярэскі, Ю. Барташэвіч). Акрамя таго, падобныя матывы даволі распаўсюджаны ў вуснай народнай паэзіі.

Верш “Дзеванька” патрабуе ўвагі і па той прычыне, што ў айчыннай літаратуразнаўчай навуцы яго прынята лічыць першай аўтэнтчнай спробай у беларускай інтымнай лірыцы. І хаця паводле часу напісання верша (1809 г.) і ўскоснай прысутнасці матываў кахання гэтае сцверджанне справядлівае, то ідэйна-эстэтычная скіраванасць твора і форма данясення аўтарскай думкі ўсё ж вымушаюць далучыць яго не да любоўнай, а да так званай эталагічнай лірыкі.

Верш “Гарэліца”, які скіраваны супраць п’янства. Трэба ўзгадаць, што ў 1-й палове XIX ст. п’янства з’яўлялася адной з характэрных праяў прыгоннага ладу. Сялян заахвочвалі да п’янства: “Пан прасціць і міласць

³ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 31.

⁴ Хаўстовіч, М. В. На парозе забытае святыні : творчасць Яна Баршчэўскага / М. В. Хаўстовіч. – Мінск : ВТАА “Права і эканоміка”, 2002. – 186 с.

пакажа, / Яшчэ хлопцу чарку водкі мне мне прынесць прыкажа”⁵. У гэтым вершы аповед ужо ідзе знутры, ад імя самой ахвяры п’янства і, у адпаведнасці з этыкай народнага жыцця, такі лад жыцця асуджаецца праз паказ яго наступстваў.

Невысокія па сваіх мастацкіх якасцях, абодва вершы ўяўляюць сабой дыдактычныя перасцярогі ў традыцыі народных гутарак. Аднак фальклорная стылістыка выяўляецца толькі праз выклікавы зачын і інверсію. Разам з тым тут пераадольваецца ўплыў сілабікі і назіраюцца прыкметы тонікі. Невыпадкова, што абодва вершы былі пакладзены на музыку А. Абрамовічам.

Найбольш значны беларускамоўны твор Я. Баршчэўскага – паэма **“Бунт хлопаў”** (“Рабункі мужыкоў”). У аснову яго пакладзены канкрэтны выпадак сялянскага бунту ў час вайны 1812 года ш маёнтку пана Маліноўскага ў Шнітаўках, за 50 вёрст ад Полацка, а менавіта – мужыцкае рабаванне панскага маёнтка, інспіраванае французамі. З аднаго боку, аўтар асуджае варварскія ўчынкi рабаўнікоў, іх карыкатурныя жарты з пана, выкліканыя страхам перад вышэйшым саслоўем:

*Першы Хам сеў за стол,
Глядзіць у кут, як сакол;*

*А як ногі разапрэць,
То хоць шасцярнёю едзь⁶.*

З другога – у творы паэтызуецца пачуццё волі і патрыятычнае імкненне аднавіць былую Рэч Паспалітую.

*Калісь французская сіла
З-за Нёмана наступіла;
Стала і нас карціць,
Як бы то Польшчу звараціць⁷.*

Цікава, што падобныя патрыятычныя думкі, якімі жыла тагачасная шляхта, укладваюцца не толькі ў вусны апавядальніка, але і прамаўляюцца кіраўніком сялянскага бунту. Такія супярэчнасці ў тэксце паэмы не адзінкавыя, што выклікана доўгім вусным бытаваннем твора. Так, тут гучыць ідэя незадаволенасці сялян прыгонам (А. Рыпінскі пры першай публікацыі паэмы ў 1840 годзе тлумачыць гэтае слова як “паншчына”), і адначасова ідэалізуецца мінулае, калі нібыта паны былі лепшымі і

⁵ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 32.

⁶ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 33.

⁷ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 32.

ставіліся да сялян больш гуманна. Далей гэты матыў знойзе свой працяг у галоўным творы Я. Баршчэўскага “Шляхціц Завальня”. Твор “Рабункі мужыкоў” стылёва блізкі да напісанай прыблізна ў той жа час бурлескнай паэмы “Энеіда навыварат”.

3 Польшкамоўная лірыка

Польшкамоўная лірыка Яна Баршчэўскага таксама ацэньваецца крытыкай не вельмі высока. Паводле ідэйна-праблемнага зместу тут можна вылучыць некалькі груп.

Найперш гэта вершы любоўнай тэматыкі, прысвечаныя Ю. Корсак (“Да Юлі”, “Смутах”, “Падарожжа”, “Пажаданне”, “Лятуць мае думкі ў край...”). Да нядаўняга часу лічылася, што Ю. Корсак – дачка хроснай маці Я. Баршчэўскага і другая жонка яго сябра Г. Шапялёвіча, адносіны якіх былі не вельмі прыязныя, бо Юлія жыла ў Рудні, у Беларусі, у той час як Г.Шапялёвіч пражываў у Пецярбургу. Сёння вядома, што жонкай Г. Шапялёвіча сапраўды з’яўлялася Юлія (але не Адамаўна, а Іванаўна). Юлія Корсак – сястра Г. Шапялёвіча, замужняя жанчына, якая захоўвала памяць пра мужа. які пасля разгрому паўстання 1830–1831 гг., магчыма, быў высланы за межы Беларусі або загінуў у шэрагах паўстанцаў.

Амаль два дзясяткі вершаў ён пераслаў у лістах да Юліі Корсак, якую кахаў ціха і безнадзейна. Пані Юля забараняла паэту гаварыць адкрыта аб сваіх пачуццях, але не магла забараніць выказаць іх у вершах. У перапісцы паэт называе яе сястрой, але відавочна, што вершы інспіраваны не братэрскімі спагадамі, а далёкімі згадкамі пра былое шчасце:

*Дзе думкі ляцяць, і калі б я меў сілы
Наведацца з Поўначы ў домік твой мілы,
Між ліп апынуцца мне нейкім бы цудам, –
Анёла пабачыў бы я там між людям.
І, цешачы мары ўспамін карагодам,
Хачу, каб хвіліна цягнулася годам⁸.*

(“Лятуць мае думкі ў край...”)

Як у народнай лірыцы, праз апісанне адпаведных з’яў прыроды паэт раскрывае настрой чалавека, вымушанага абставінамі разлучыцца з каханай і жыць толькі салодкімі ўспамінамі. Ён удзячны ветру за вакном, паўночнай сцюжы, пахмурнаму вечару, бо ў цемені, у змроку ночы, у непагадзь ён можа разважаць аб хуткаплыннасці часу, згадаць тыя імгненні, калі быў шчаслівым, марыць аб самым дарагім на свеце чалавеку

⁸ Баршчэўскі, Ян. Лісты да Юліі: Пісьмы, вершы, балады / Я. Баршчэўскі. – Укладанне, пераклад з польскай мовы В.У. Таранеўскага. – Віцебск : Выдавецтва У.А. “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2004. – С. 11.

і задавацца адной думкай: а ці згадвае яго ў гэты момант каханая. І няхай бура ў свеце раўнавялікая буры ў душы – час усё супакоіць.

Гэта светлае каханне-сяброўства, што пацвярджае і эпістальярная спадчына пісьменніка, і яго лірычная вершатворчасць:

*Вочы любай, шэпты гаю,
На світанні развітанне,
І сяброўства, і каханне –
Я ў адзін вянок сплятаю⁹.*

(“Падарожжа”)

Інтымная лірыка паэта прадстаўлена пераважна вершамі-ўспамінамі, авеянымі тугой з прычыны расстання з “анёлам”. Пейзаж тут не толькі выконвае фонаўтваральную функцыю, але мае і алегарычнае ўвасабленне.

*Люблю гэту цемень, начныя часіны,
Мяцеліц шаленства, снягоў каламуць.
Да родных дарог даўніх дзён успаміны
Мяне тады з поўначы сцюжнай нясуць.*

*О Юля! У час вечаровы пахмуры,
Як вецер усходзіцца ў нашай глушы,
Успомніш мяне ты: во гэтка я ж буры
Шугалі ў яго неўтаймоўнай душы¹⁰.*

(“Смутак”)

Адметны верш “Зачараваны край”, дзе спалучаюцца любоўныя і патрыятычныя матывы. Паэт падае незвычайную, поўную чароўнай прыгажосці, фантастычную і адначасова рэальную панараму роднага краю, дзе “праменне месяца пляце ў касу, // Калыша ў хвалях шкляных расу”¹¹, дзе “русалка кружыць і вабіць так, // Каб закахаўся ў яе юнак”, “гуляе з кветкай, // а кроплі расы, як перлы, ніжа ў валасы”¹², успрымае хараство сваёй каханай як арганічную часцінку агульнага хараства краіны.

Патрыятычную тэму рэпрэзентуюць верш “Пачаноўская гара”, супрацьпастаўленая паэтам велічным Альпам, чым сцвярджаецца адметная прыгажосць радзімы, і санеты, напісаныя пад уплывам А. Міцкевіча. Матывы выгнанніцтва, пілігрымства, узмоцненыя тугой па роднай зямлі, вызначаюць спецыфіку санетаў Яна Баршчэўскага, змешчаных у розных

⁹ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 37.

¹⁰ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 36.

¹¹ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 47.

¹² Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 48.

тамах зборніка “Niezabudka”. Асабліва ўражвае цыкл, змешчаны ў выданні 1844 года. Усяго тут надрукавана 6 санетаў: “Letnia noc w Finlandii”, “Newa”, “Trzy słońca”, “Wiatr żelazny”, “Grozi chmura z północy, świat ciemnia pokrywa”, “Wiatry wyły, latała w chmurach błyskawica”¹³. Творы мінорныя па сваім гучанні, паэт захоплены прыгажосцю чужых краёў, але да канца аддацца гэтаму захопленню ён не можа, бо не верыць у будучае шчасце, не спадзяецца знайсці спагады далёка ад Радзімы. З’явы прыроды – і хмара з поўначы, і шум Нявы – толькі падкрэсліваюць марнасць надзей і спадзяванняў. Аднак ён лічыць, што ўсе сілы трэба прысвяціць Айчыне (санет “Do Almy”). Падобныя матывы расчаравання, падчас нават распачы, будуць вызначальнымі і ў цыкле санетаў у чацвертым томе “Незабудкі” (“Ноч”, “Ранак”, “Дзень”, “Развітанне”, “Час усё руйнуе”).

Нарадзіўшыся ў сям’і ўніяцкага святара і атрымаўшы адукацыю ў езуітаў з іх строгімі рамкамі рэлігійнага выхавання, Я. Баршчэўскі быў глыбока веруючым чалавекам, што, натуральна, не магло не адбіцца на яго творчасці. Хрысціянска-рэлігійны элемент вызначае вершы рэфлексійна-дыдактычнага гучання, дзе філасофскія развагі часта прымаюць рэлігійную скіраванасць. Так, у вершы “Матчын наказ” ідылічнае жыццё сям’і і праведнае выхаванне Юзіка ўзнагароджваюцца міласцю Божай, выратаваннем ад пажару адзінай хаты ў вёсцы. Ідэя “высокай ролі” маці ў выхаванні наступнага пакалення носіць прама павучальны характар:

*Юзя быў прыкладам цноты заўсёды
І меў у доме дастатак.
Даць свету цэламу добрыя ўсходы –
Роля высокая матак*¹⁴.

Тэме “адкрыцця боскай праўды” маладому пакаленню прысвечаны і верш “Да моладзі”. Гэта рэлігійна-дыдактычны верш-папярэджанне аб магчымых спакусах на жыццёвым шляху таскама багаты на дзеясловы загаднага ладу і мае ў сабе элементы пропаведзі.

Асобна вылучаюцца вершы-прысвячэнні (“Да Станіслава Юр’евіча”, “Для Іаганы А...віч”, “Санет для В. П. Буйніцкай” і інш.), якія маюць элегічную танальнасць і ўхваляюць дабрачыннасць адрасатаў. Верш “Для Іаганы А...віч” хутчэй за ўсё прысвечаны дачцэ знакамітага кампазітара А. Абрамовіча, асоба Станіслава Юр’евіча дагэтуль не высветлена.

Адносна мастацкай вартасці лірыкі Я. Баршчэўскага трапна выказаўся М. Хаўстовіч: “Яна амаль не адрозніваецца ад прадукцыі паэтаў трэцяга ўзроўню, паэтаў, якія на літаратурны ўзор «апявалі чужыя пачуцці»,

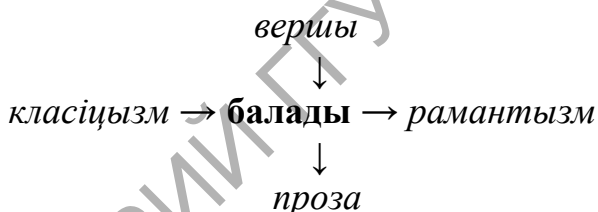
¹³ Niezabudka. Petersburg, 1844. – S. 122–128.

¹⁴ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 40.

выдаючы іх за свае. Калі чым і вылучаўся Я. Баршчэўскі з гэтага кола, дык толькі сваімі баладамі”¹⁵.

4 Баладыстыка Я. Баршчэўскага

Балады Я. Баршчэўскага сталі своеасаблівым падрыхтоўчым этапам да з’яўлення яго лепшых эпічных твораў, аб чым ускосна сведчыць паўтор матываў у вершаваным і праявічным творах (“Роспач” і “Вогненныя духі”, дзе героі праз марнатраўныя забавы страчваюць грошы, а з імі сяброў, і ў адчаі як дамінантным псіхалагічным стане звяртаюцца па дапамогу да нячыстай сілы; ці “Партрэт” і “Вогненныя духі”, дзе ёсць эпізод ажывання карціны; падабенства характару Васіля з “Зухаватых учынкаў” і героя “Курганоў”) і нават наяўнасць твораў на аснове аднаго сюжэта (“Зарослае возера” і “Рыбак Родзька”). Шырокае выкарыстанне беларускага фальклору ў баладах засведчыла адыход паэта ад ранейшых класіцыстычных канонаў і пераход на пазіцыі рамантызму. “Балады, – сцвярджаў Р. Падбярэскі, – паслужылі яму, каб ажывіць фантазію, ён сам гаворыць, што калі б не пісаў балады, то не пісаў бы і прозы”¹⁶. Схематычна іх значэнне ў творчай эвалюцыі пісьменніка можна паказаць наступным чынам:

Балады Я. Баршчэўскага традыцыйна падзяляюць на дзве групы – творы ў стылі англійска-нямецкіх рамантыкаў і заснаваныя паводле беларускіх паданняў і фантастычных уяўленняў.

Балады “Роспач”, “Помста”, “Курганы”, “Фантазія”, “Ніна”, “Партрэт” апавядаюць пра страшэнныя падзеі, прывідаў і зданяў, якія сваімі злачынствамі і ўчынкамі студзяць кроў у чытача. Невыпадкова немцы называюць такія творы Shanerballaden (жахлівая балада). Каб найбольш адэкватна спасцігнуць падобны сусвет, згадаем творы славутага аўтара балад В. А. Жукоўскага, невыпадкова апошні з пералічаных твораў беларускага рамантыка вельмі нагадвае слынную “Светлану”, якая, у сваю чаргу, узяходзіць да прабалады “Ленора” Бюргера. Як і “Людміла”, вольны пераклад якой пад назвай “Нерына” зрабіў Т. Зан.

¹⁵ Хаўстовіч, М. Гісторыя беларускай літаратуры 30–40-х гг. XIX ст. / М. Хаўстовіч. – Мінск: БДУ, 2001. – С. 150.

¹⁶ Podbereski R. Białoruś i Jan Barszczewski // Barszczewski J. Szlachcic Zawalnia, czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach. Petersburg, 1844. T. 1. S.XXXIII.

Не меней жахлівай уяўляецца балада “**Роспач**” з яе дакладнымі, амаль фактаграфічнымі, апісаннямі страшэннага чараўніка з ягонай перакручанай кнігай, кажанамі, д’яблам і іншымі неабходнымі аксесуарамі. Але і ў такую пашчу ідзе чалавек, які вырашае заключыць дамову з нячысцікам. Хлопец прайграў свой маёнтак у карты і цяпер гатовы пайсці на дамову з д’яблам, абы той толькі дапамог яму ажаніцца з багатай дачкой ваяводы. Нячыстая сіла прымае ўмовы, і баярын з чорным катом у руках, калоцячыся ад страху, ідзе на могілкі да каплічкі.

*Страх баярына сціскае,
Ды з катом ідзе ў дарогу.
Лес густы дарога ніжа,
Жахі ўпотаі шчэраць ляпы.
Кот глядзіць на рукі хіжа,
Свецяць вочы, як дзве лямпы.
Метэораў бліскавіцы
Нішчаць ценяў панаванне.
Вось цвінтар каля капліцы
І магільнае маўчанне.
Толькі й чуць, як вецер ніцы
Выгінае сук, як лук¹⁷.*

Жахлівы каларыт стварае і магільны пейзаж, а таксама прыём градацыі, паступовае ператварэнне Альды ў пачвару: спачатку баярын заўважае змяю замест пояса, затым жамчугі ператвараюцца ў чарвей, валасы жанчыны – у клубок змей, аднак, падбадзёраны словамі Альды, герой яшчэ верыць у поспех сваёй дамовы з д’яблам. Урэшце на цвінтары з’яўляюцца пачварныя здані-нябожчыкі, і баярын памірае. Дарэчы, гэты прыём выкарыстоўваецца двойчы: “відушчасці” героя папярэднічае разуменне існасці Альды чытачом, калі яна выказвае боязь крыжа, святла, яе халоднасць і бледнасць.

Не менш жахлівая балада “**Помста**”. Позняй ноччу малады хлопец Кляйн вяртаецца дадому, які знаходзіцца на высокім узгорку за лесам. Раптам месячык хаваецца за хмарай, і ў гэты момант з-за кургана вылазіць нейкі карла, які кідаецца на карак Кляйну і ўпіваецца ў цела. Спалоханы і змучаны хлопец ваюе з нячысцікам, а ягоны дом блішчыць агнямі і грыміць музыкай: маладая жонка танцуе з казакамі. Доўгі час валэндаецца герой з пачварай і, нарэшце, знясілены, падае на парог свайго дома, які разам з гасцямі і жонкай правальваецца ў бездань.

У баладзе “**Партрэт**” апавядаецца пра падвышійшых афіцэраў, якія наладзілі стральбу па старажытным сармацкім партрэце. Але раптам яны

¹⁷ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 65–66.

імгненна працверзелі: у старога воіна на карціне гневам заблішчэлі вочы, а рука пацягнулася да эфеса шаблі.

Атмасфера жаху пануе і ў баладзе “**Курганы**”. Твор пабудаваны пры дапамозе рэтраспекцыі: гісторыю курганоў распавядае герою-аўтару пілігрым. Зачын твора даволі традыцыйны. Апавядальнік трапляе ў адметную мясціну, дзе на беразе рэчкі стаяць велізарныя курганы, над якімі ўзвышаецца касцёл. Ён і пытае, што гэта за насыпы, ці не крыжацкія магілы, і ў адказ чуе займальную гісторыю. Блізкі да гогалеўскага “Вія” сюжэт грунтуецца на ідэі веры ў Бога і яго моцы. Нібыта тут некалі жыў нейкі чужаземец, які ніколі не быў у касцёле, бо, відаць, знаўся з нячыстай сілай. Пасля яго смерці, калі труну ўсё ж такі паставілі ў святыні, суседскі юнак фанабэрыўся, што адрэжа вус нябожчыку. Але ў той час, калі хлопец збіраўся здзейсніць задуманае, злы чараўнік расплюшчвае вочы і ўстае з труны:

*Ён за вус, а здань рукою
Вус хапае ды вачамі
Зырыць, скрыгае зубамі,
І ўстае, і галавою
Круціць. Хлопец стаў, як хворы –
Дзверы ён забыў на хоры¹⁸.*

Сукупнасць прыёмаў, што выклікаюць страх, блізкая да папярэдніх балад. Спалоханы хлопец хаваецца на хоры, закрыўшы ход на сходах крыжам. Але навец заклікае ўсіх пахаваных у курганах устаць, узяць свае труны і ісці на штурм хораў. У страшэнным месяцовым зьянні напаўзгнілыя шкілеты са зброяй у касцях ідуць на кліч. Але нячыстая сіла не змагла парадзіць са святым крыжам і захапіць перапужанага, ссівелага імгненна хлопца. І да гэтага часу навакольны люд са страхам згадвае страшэнную бойку.

Жахлівым баладам Я. Баршчэўскага ўласцівы характэрныя прыёмы: змрочная атмосфера, дэталёвае апісанне магільных пейзажаў, вобразная сістэма прывідаў-зданяў, прыём нечаканасці, элементы містыцызму і прыём градацыі. Няма сумненняў, што большасць з гэтых твораў мела літаратурнае паходжанне.

Іншыя ж балады звязаны з беларускай фальклорнай традыцыяй (“Дзве бярозы”, “Русалка-спакусніца”, “Дзявочая крыніца”, “Зарослае возера”, “Рыбак” і інш.). Творы гэтай групы, паводле М. Хаўстовіча, вылучаюцца “падкрэслена рэгіянальным, полацкім каларытам”¹⁹.

¹⁸ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 71.

¹⁹ Хаўстовіч, М. Гісторыя беларускай літаратуры 30–40-х гг. XIX ст. / М. Хаўстовіч. – Мінск: БДУ, 2001. – С. 140.

Сапраўды, у аснове гэтых твораў – менавіта легенды і паданні, звязаныя з мясцовымі рэаліямі.

Баладу “Дзве бярозы” пісьменнік суправаджае наступным каментарам: “У Полацкім павеце ёсць возера Шэвіна, пры ім на ўзгор’і стаяць дзве бярозы, якія люд называе «Дзявочыя слёзы» і на якія дзяўчаты вешаюць вянкi з кветак «Іван ды Мар’я»”²⁰. Асновай для стварэння балады паслужыла мясцовае паданне і этыялагічны міф пра паходжанне зёлкі “Ясь і Марыля”. Змест твора не вельмі складаны, але надзвычай паэтычны. Мачыха выгнала Марылю ў лес, дзе няшчасная павінна загінуць ад голаду і распачы. Каб падчарыца не знайшла дарогі назад, ведзьма закліяла чарамі бор. Ясь ляціць на выручку каханай, але спазняецца і бачыць прыгожую бярозу, а потым чуе голас, што ў гэтым дрэве жыве душа Марылі. Раніцай пастух убачыў дзве бярозы, што абняліся галінкамі, нібы каханкі. Ідэя твора – сцвярджанне неўміручасці і велічы сапраўднага кахання. У баладзе выкарыстоўваюцца фальклорна-казачныя матывы: здольнасць героя пазнаць сваю каханую нават у вобразе бярозы, а таксама ачалавечаныя вобразы птушак (голуба, зязюлі), якія дапамагаюць Ясю, прыносячы весткі пра Марылю.

Фальклорная паэтыка ўласціва і баладзе “Русалка-спакусніца”, у якой апавядаецца пра лясную панну, якая зводзіць сваёй прыгажосцю паніча, што вяртаецца недзе аж з пад Ноўгарада. Гэта і народныя прыкметы (заяц і ліс, перабегшы дарогу, прадвяшчалі няшчасце, крук паводле павер’яў выступаў сімвалам смерці, замагільнага свету), і вуснапаэтычныя звароты гераіні да гусак і лаптаўкі і яе ператварэння ў птушак і насякомых з мэтай убачыць любімага на чужыне:

*“Гускі, гускі, – волю енку
Я давала са слязамі, –
Скiньце пёрак на сукенку,
Каб ляцець у вырай з вамі”²¹.*

Тут гучыць і народны матыў адплаты за несамавітыя ўчынкі (зраду каханню), блізкі Міцкевічавай “Свіцязянцы”. У фінале твора дзяўчына ператвараецца ізноў у русалку і гнеўна кідае свой вырак: з гэтага часу паніч будзе вечна блукаць па лесе, даганяючы лясную панну.

Не ўсе тагачасныя крытыкі цанілі баладыстыку Яна Баршчэўскага. Некаторыя нават заяўлялі, што лепш ён проста перадаў бы змест народных паданняў, пакладзеных у аснову твораў. Аднак у мастацкай эвалюцыі пісьменніка зварот да гэтай улюбёнай рамантычнай формы пакінуў значны

²⁰ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 59.

²¹ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 57.

след. Аднак нават лепшыя з баладных твораў Я. Баршчэўскага выглядаюць даволі сціпла ў параўнанні з яго прозай.

5 Філасофская проза Я. Баршчэўскага

Вяршыняй творчасці Я. Баршчэўскага лічыцца праявіны твор **“Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях”**. *Філасофска-мастацкая канцэпцыя* твора грунтуецца на сцвярдзенні беларускай нацыянальнай ідэі. У 40-я гг., калі назва “Беларусь” была забаронена і заменена Северо-Западным краем, Я. Баршчэўскі змяшчае яе на тытульным лісце кнігі. Аднак гэта не публіцыстычны, хаця аўтар і імкнуўся пашыраць ідэі ў грамадстве, якое стаяла на парозе нацыянальнага самавызначэння, і не фальклорны твор, хоць вусная народная творчасць складае значны пласт “Шляхціца Завальні”, а менавіта мастацкі. Упершыню Я. Баршчэўскі закранае ўсё кола пытанняў, звязаных з беларускай нацыянальнай думкай. У творы падаецца спроба геаграфічнага апісання краю, яго гісторыі (у абмежаваных памерах – вайна 1812 года, вайна са шведамі) і нават эканамічнага стану (у апавяданні “Бура”). Раскрываюцца асаблівасці нацыянальнага характару беларуса, яго філасофіі жыцця. “Шляхціц Завальня” напісаны на польскай мове, але грунтуецца на матэрыяле жыцця беларускага народа і яго фальклору, які, на думку аўтара, выяўляе светапоглядную сістэму, космас беларуса. Письменнік імкнуўся сцвердзіць яго годнасць, абудзіць гістарычную памяць.

Акрамя таго, дыялогі простых людзей былі пададзены ў беларускай фанетыцы лацінскімі літарамі. П. Васючэнка слухна заўважыў: *“Уласна ж беларуская мова, вылучаная ў перакладзе курсівам, складае цэлы тэкст унутры тэксту; тут фальклорны матэрыял (песні, прыказкі, выслоўі), простая мова персанажаў, нават гутаркі. Беларуская мова з’яўляецца тады, калі тэкст даводзіць сваю антыкніжную, аўтэнтычную прыроду”*²². Трапна ахарактарызавана і мова твора яшчэ ў XIX ст. І. Галавінскім: *“Мова зусім простая, не польская, а беларуская – у кожным слове нібы чуеш беларуса”*²³.

У творы выведзены тып насельнікаў паўночна-ўсходняга рэгіёна Беларусі. Аўтар падае *антрапалагічны партрэт беларуса* і імкнецца адлюстраваць яго *менталітэт*. На яго думку, гэта пераважна сумленныя, спакойныя і разважлівыя людзі, стасункі між якімі ладзяцца пры дапамозе хрысціянскай маралі і этыкі працоўнага жыцця. Паказальным у раскрыцці беларускага менталітэту з’яўляецца цесная знітанасць язычніцкага і

²² Васючэнка, П. Адлюстраванні першавора / П. Васючэнка. – Мінск: І. П. Логвінаў, 2004. – С. 23–24.

²³ Цыт па: Хаўстовіч, М. Гісторыя беларускай літаратуры 30–40-х гг. XIX ст. / М. Хаўстовіч. – Мінск: БДУ, 2001. – С. 142.

хрысціянскага пачаткаў. З другога боку, на тварах беларусаў заўсёды нейкі сум і панурая задума, што вынікае з безвыходнай цяжкасці жыцця.

Кампазіцыйна твор складаецца з 38 частак, з'яднаных адным героем – гуманістам і рамантыкам шляхціцам Завальнем, які з'яўляецца слухачом і каментатарам народных апавяданняў. У суровую зімовую пару ён прымае ў сваім маёнтку, што стаіць на беразе вялікага возера Нешчарда, заблукаўшых падарожных, патрабуючы ў якасці платы за начлег і вячэру расповеду фантастычных казак фальклорнага характару. Немалаважным з'яўляецца і аўтабіяграфічны вобраз Янкі, з дапамогай якога Я. Баршчэўскі часам трактуе складаныя, неадназначныя праблемы. Так, асуджэнне народнай мараллю (і Завальнем) смелага, зухаватага Васіля з апавядання “Зухаватыя ўчынкi” ўраўнаважваецца заўвагай адукаванага Янкі: “*Не ведаю, дзядзечка, у чым ён тут правiніўся, калi назваў братам вiхор?*”²⁴

У творы вылучаюцца тры планы рэальнасці:

1) фантастычныя апавяданні: “Зухаватыя ўчынкi”, “Пра чарнакнiжнiка i цмока”, “Ваўкалак”, “Плачка”, “Твардоўскi i вучань” i iнш. Нягледзячы на тое, што ў якасці фантастычных заяўлена толькi 14 апавяданняў, многія часткi па сваім iдэйным змесце i яго мастацкай рэалiзацыi цалкам падпадаюць пад гэта вызначэнне: “Рыбак Родзька”, “Твардоўскi i вучань”, “Сын Буры” i iнш.

2) Лiрычныя адступленнi: “Нарыс Паўночнае Беларусi”, “Думкi самотнiка”, “Полацк” i iнш. Лiрычны i лiрычна-фiласофскiя планы адметныя, тут падаюцца ўспамiны Янкі (аўтабіяграфiчнага героя), паймастэрску выписаныя пейзажы, апiсаннi фальклорных святаў (Купалля), павер'яў, цудадзейных з'яваў (разрыў-травы, пералёт-травы). У лiрычным плане проза часта рытмiзуецца, пiсьменнiк выкарыстоўвае прыёмы паэтычнага сiнтаксiсу. Асобныя ўрыўкi нагадваюць вершы ў прозе:

“Мора! Я чытаў пра цябе вершы паэтаў, цiхiя i бурапенныя твае хвалi параўноўваў з роднымi азёрамі, калi яны зiхацяць, як крышталi, у зарослых берагах або шумяць у буру. Калi я быў яшчэ зусiм малады, дык упрыгожваў людзей дабрiнёю i справядлiвасцю, а будучае – надзеяю i, бiццам у бяспечным порце, цiхамiрна марыў у той час пра навальнiчнае неба i пра велiзарныя акiянскiя хвалi.

Мора! У тваiх глыбiнях быў для мяне iншы свет, iшчаслiвы i дзiўны, пра які столькi я чуў апавяданняў з вуснаў простага людзi. Там жыла калiсьцi дзяўчына Ганна, дачка вялікага Акiяна, каралева духаў, цуд хараства; нябачная моц зямлi i мора iмгненна выконвалi ўсе яе загады. Цуд дабрiнi, яна ацанiла шляхетнасць маладога хлопца, які спусцiўся на дно i стаў перад вялікім Акiянам, каб адслужыць яму за вяртанне свайго бацькi на родную зямлю. Але ён быў слабы чалавек i не мог выканаць наказы Пана Мора, i тады Ганна, выручаючы каханага, загадала духам, i за адну ноч

²⁴ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. i камент. М. Хаўстовiча. – Мiнск: “Беларускi кнiгазбор”, 1998. – С. 121.

з'явіліся палацы з караляў і дарагога жомчугу. Ацаніў Акіян дабрачыннасць і мудрасць хлопца, даўшы яму за жонку сваю дачку Ганну.

Мора! Сёння я не так ужо думаю пра цябе. Ты нагадваеш сляпую фартуну: узбагачаеш людзей і кідаеш у бяздонныя глыбіні, няможна расчуліць тваё зімовае лона, калі няшчасны ветразь, занесены хваляю далёка ад роднае зямлі, гіне, самотны, на пустэльных берагах вострава ад тугі або ад голаду, і ў яснае надвор'е не дрэмлюць на тваім дне ненажэрныя пачвары, паглядаючы з адкрытаю папчай на марскіх вандроўнікаў. О мора! Ты нагадваеш свет, на якім чалавек ідзе рознымі пуцінамі жыцця"²⁵.

Акрамя таго тры часткі твора ўяўляюць з сябе лірычныя вершы духоўна-рэлігійнага зместу ("У смутку", "Надзея", "Бог").

3) Рэальны план – расповед пра гасцей, уклад жыцця ў доме Завальні: "Шляхціц Завальня", "Куцця", "Гаспадарчыя клопаты", "Бура" і інш. Рэальны план, змена апавядальнікаў, якія адносяцца да розных сацыяльных і нацыянальных пластоў грамадства (сяляне, шляхта, цыган), дазволіў стварыць, кажучы словамі самога Я. Баршчэўскага, кнігу "*сэрцаў і характараў людскіх*"²⁶, пазнаёміць чытача з прастаўнікамі ўсіх сацыяльных пластоў насельніцтва Беларусі.

Трэба зазначыць, што некаторыя часткі арганічна сумяшчаюць усе тры планы ("Таварыш у падарожжы", "Рада", "Яснасць на небе" і інш.).

У "Шляхціцы Завальні" выразна праступаюць прыкметы рамантызму і сентыменталізму, у меншай ступені – класіцызму, асветніцкага рэалізму. Шматпланавая ідэйная канцэпцыя кнігі, шматтэмнае і шматпраблемнае палатно твора вырашаецца найперш з дапамогай эстэтыкі і паэтыкі рамантызму. Рамантычная палярызацыя добра і зла складае ідэйны падмурак кнігі і праяўляецца ў пастаноўцы і вырашэнні сур'ёзных анталогічных і гнэсеалагічных праблем. Асноўнымі філасофскімі праблемамі кнігі з'яўляюцца наступныя рамантычныя антыноміі: матэрыяльнае – духоўнае, зямное – нябеснае, прырода – цывілізацыя, адукацыя – вера (Бершэ), жыццё – смерць, цнота – грэх, сваё (нацыянальнае) – чужое (замежнае), мінулае – будучыня, памяць – манкурцтва, багацце – беднасць.

Непрыманне героямі сучаснай ім рэчаіснасці, дысгармоніі ў свеце прыводзіць да ідэалізацыі мінулага і пошукаў першапрычыны зла:

"Мы самі вінаватыя, што д'яблы размножыліся ў нашым краі; прычына ўсяму – глупства шляхты, хцівасць і нязгода паноў"²⁷. Іншымі словамі, першапрычына зла заключана ў самой чалавечай прыродзе.

²⁵ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: "Беларускі кнігазбор", 1998. – С. 198.

²⁶ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: "Беларускі кнігазбор", 1998. – С. 88.

²⁷ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: "Беларускі кнігазбор", 1998. – С. 219.

Разбуральнае ўздзеянне на асобу помсты, здрады, зайздрасці, гневу, сквапнасці выклікае скразную ідэю маральнага самаўдасканалення праз зварот да хрысціянскіх каштоўнасцей. Адсюль вызначальным становіцца ўзвелічэнне Бога, прапаведаванне любові да бліжняга, асуджэнне марнатраўнага, пустога жыцця, пачуццёвых радасцей і геданізму суайчыннікаў, занябання традыцый, гістарычнай памяці. Цікава, што сярод усіх антыномій самай неадназначнай з'яўляецца “багацце – беднасць”. У Я. Баршчэўскага золата, у адрозненне ад іншых пісьменнікаў, не злавесны сімвал, а толькі сродак, які можна скіраваць як на добрыя, так і на благія намеры. Як прыклад, у творы падаюцца вобразы пачцівых і набожных заможных паноў. Гэта і Марагоўскі, і Агінскі, і сам Завальня.

Да прыкмет рамантызму можна далучыць патрыятычны пафас, шырокі зварот да фальклору і адмаўленне сучаснай рэчаіснасці і супрацьпастаўленне ёй грамадства, заснаванага на справядлівасці і любові да бліжніх, Такім ідэальным светам выступае маёнтак самога Завальні. Гармонію паміж верай, розумам і магіяй увасабляе свечка. Сімвалічна і тое, што не толькі дом Завальні ізаляваны ад астатняга свету, але і дамы іншых герояў-носьбітаў маральных каштоўнасцей: Сляпога Францішка, Рыбака Родзькі. Сапраўдныя рамантычныя героі ў творы – адзіночкі-пакутнікі Плачка, Сляпы Францішак, Сын Буры, Пакутны Дух, якія шукаюць лепшай долі для свайго народа.

Відавочна, што вобраз Завальні, пейзажныя вобразы выпісаны ў традыцыйных сентыменталізму. Прырода выступае эстэтычным ідэалам (шматлікія пейзажныя замалёўкі, супрацьпастаўленне прыроды цывілізацыі). Прысутнічаюць у тэксце і элементы класіцызму. Акрамя шматлікіх антычных рэмінісцэнцый (у лірычных адступленнях, у расповедах Янкі), гэта і сама пабудова кнігі, якая нагадвае эпічныя творы Гамера, Эсхіла, Сафокла. Цікава і тыпалагічнае падабенства Плачкі і Электры – гераіні аднайменнай трагедыі Сафокла, якая бесперапынна пакутуе і плача з лёсу сваіх родных, якія загінулі ў выніку здрады. Часам праступаюць і прыкметы рэалізму, як асветніцкага (характар кнігі), так і крытычнага: “Калі ў багатых дамах гарэла святло, гучала музыка і вясёлыя забавы, перадавалі з рук у рукі келіхі, а пад саламянаю страхою селянін у галечы, галодны, падымаў да неба замгленыя вочы”²⁸. Такім чынам, мастацкі метада Я. Баршчэўскага правамерна вызначыць як эстэтычны сінкрэтызм.

Фантастыцы ў творы адведзена значнае месца. П. Васючэнка зазначаў: “Баршчэўскі-фантаст глядзеў наперад, у будучыню і нібы прадбачыў з’яўленне «прозы жахаў», фэнтэзі, навуковай фантастыкі”²⁹. Сапраўды, усе праявы звышнатуральнага прысутнічаюць у творы: гэта і

²⁸ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 217.

²⁹ Баршчэўскі, Л. Беларуская літаратура і свет / Л. Баршчэўскі, П. Васючэнка, М. Тычына. – Мінск: “Радыёла-плюс”, 2006. – С. 24.

трансцэндэнтальнае падарожжа (“Жабер-травя”), і палтэргейст (“Пра чарнакніжніка”), і выгнанне д’яблаў (“Кот Варгін”), і левітацыя (“Вогненныя духі”), і гіпноз (“Валасы, якія крычаць на галаве”). Апавяданні поўныя міфалагічнымі істотамі: цмокамі, ваўкалакамі, русалкамі, лесунамі і інш. Рэальны і містычны свет у апавяданнях цесна звязаны, узаемапрапанікальныя, мяжа паміж імі часта сціраецца.

Вобраз акна, дзвярэй адыгрывае ролю пераходу ад рэальнага плана да фантастычнага. Пры ажыццяўленні такога пераходу пейзаж часта падаецца ў памежным стане (вечар, сутонне, набліжэнне буры і г.д.), а чалавек можа трапіць у ірэальны свет у стане сну, таму аўтар адводзіць вялікую ролю сімволіцы сну. У частцы “Пра чарнакніжніка і цмока” Карпа апоўначы ўстае з пасцелі і “ля дзвярэй ці праз акно” размаўляў невядома з кім, Белая сарока – дэманічная істота, жанчына-птушка, – і яе пасланцы таксама з’яўляюцца праз акно, на вяселлі Варкі (“Радзімы знак на вуснах”) у акно пазірае нейкая пачвара. Мяжа можа сцірацца і праз уздзеянне зёлкі, жабер-травы. Гэтае аднайменнае апавяданне П. Васючэнка дасціпна параўнаў з містычнымі вандроўкамі Дона Хуана Карласа Кастанеды.

Сімвалам Беларусі ў творы становіцца вобраз Плачкі, прыгожай жанчыны ў жалобных строях, якая з’яўляецца на могілках і ў разбураных храмах і аплаквае загінуўшых сыноў краіны. Плачка імкнецца абудзіць сваіх дзяцей (беларусаў) ад сну і заклікае помніць пра сваю нацыянальную годнасць і маральнае аблічча. Вобраз Плачкі даследчыкі звязваюць старажытнабеларускай літаратурай, разглядаючы яе як пераасэнсаванне вобраза “Трынасу” М. Смятрыцкага. Плачка канцэнтруе ў сабе галоўную ідэю твора, адлюстроўвае светапогляд нацыянальна-свядомай часткі грамадства. Даследчыкі сцвярджаюць арыгінальнасць вобраза, а ў апошнім выданні “Беларускай міфалогіі” ён трактуецца як народны.

Жанравая спецыфіка твора “Шляхціц Завальня” мае складаную прыроду. Тут сінтэзуюцца апавяданні, успаміны, эпістальны жанр (“Полацак”), лірычны верш, верш у прозе, дэтэктыўныя элементы (“Твардоўскі і вучань”), замалёўка, казка, нарыс. Прычым фантастычныя апавяданні жанрава шматузроўневыя. Паводле знешняй формы і прамога прачытання сэнсу многія фанатастычныя апавяданні можна лічыць “баладнай прозай”, бо яны захоўваюць большасць адзнак жанру: трагічнасць калізій, выключнасць падзей, фантастычныя пераўтварэнні, колькасць і якасць мастацкіх характараў, жахлівыя супадзенні, шырокараспаўсюджаныя баладныя матывы (матыў адплаты за грэх, барацьба нячыстай сілы з хрысціянскай, продаж душы і інш.), ілюзія прысутнасці і г.д.

Як было зазначана вышэй, вельмі лёгка заўважыць выразныя сюжэтныя, структурныя, вобразна-выяўленчыя аналогіі паміж баладамі і навеламі Я. Баршчэўскага. Адно і тое ж народнае паданне стала асновай “баллады з гмінных паданняў” (“Зарослае возера”) і апавядання “Рыбак Родзька” з падзагалоўкам “У ціхім балоце чэрці водзяцца”. Творы пераклікаюцца не толькі сюжэтна. Апавяданне цалкам вытрымана ў

традыцыйных рамантычнай балады: класічны зачын (дзеянне адбываецца ў карчме, улюбёным месцы дзеяння славянскіх балад, у поўнач, у страшэннае надвор'е і на таямнічым возеры), імклівае развіццё дзеяння, з'яўленне дэманалагічных персанажаў, што ўплываюць на лёс чалавека, рэзкае завяршэнне канфлікту, традыцыйны фінал (месца, дзе адбываюцца несамавітыя здарэнні, заўсёды становіцца заклятым або нячыстым. Людзі абыходзяць гэтыя азёры, якія паступова зарастаюць травой і ператвараюцца ў балоты). Падобныя паралелі “балада – навела” сустракаюцца не толькі ў творчасці Яна Баршчэўскага, але і ў беларускай паэзіі XIX – пачатку XX ст.

Як і ў баладах, фантастычныя персанажы народнай міфалогіі становяцца актыўнымі “дзеючымі асобамі” многіх апавяданняў зборніка. У апавяданні “Белая сарока” на першы план выходзяць самыя папулярныя прадстаўнікі нацыянальнай дэманалогіі – нячыцік або чорт, знешні выгляд якіх поўнасьцю адпавядае народным уяўленням. Шырока распаўсюджаны баладны сюжэт аб змею з нячыстай сілай становіцца асновай апавяданняў “Аб чарнакніжніку і змею, які вылупіўся з яйка, знесенага чорным пеўнем” і “Карона вужа”. Знамянальна, што, распрацоўваючы гэтыя сюжэты, паэт па-новаму трактуе матывы традыцыйнай згоды. Пан з “Чарнакніжніка” прадае душу за багацце і грошы, а герой апавядання “Карона вужа” вымушаны звязацца з нячыстай сілай, бо баіцца пакарання гаспадара маёнтка. (Падобны прыём раскрыцця рэальных сацыяльных і чалавечых адносін з дапамогай фантастыкі ў будучым стане адным з вядучых прыёмаў беларускай баладыстыкі.)

Менавіта балада стаяла ля вытокаў беларускай прозы, пра што сведчыць эвалюцыя Яна Баршчэўскага: *“Некаторыя з гэтых успамінаў я прыгадаў у баладах, гэты быў мой самотны напеў. Балады былі пачаткам таго, пра што я меў намер сказаць падрабязней. Гэта ў чалавечай натуре – ад песні пераходзіць да апавядання пра тое, што нас найбольш займае”*³⁰. Баладу з эпсам аб’ядноўвае апавядальнасць, падзейнасць, наяўнасць выразнага сюжэта. Разам з тым яна валодае велізарнай сілай абагуленасці. Баладнай паэтыцы, утаймаванай жорсткімі межамі, супрацьпаказана апісальнасць, згубная для жанру. Іменна таму на працягу стагоддзяў яна выпрацавала асаблівае ўменне адной дэтэаллю, эпітэтам, метафарай звяртацца да пачуццяў, асацыяцый чытача.

Большасць апавяданняў са зборніка Яна Баршчэўскага “Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях” варта ўспрымаць як адметныя балады ў прозе. Гэта апавяданне першае “Пра чарнакніжніка і цмока, што вылупіўся з яйка, знесенага пеўнем”, якое вылучаецца сваім адпаведным баладным антуражам, найперш апісаннем знешняга выгляду героя:

³⁰ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 81.

“З’явіўся ў нашым маёнтку – невядома адкуль – нейкі дзіўны чалавек. І цяпер яшчэ памятаю аблічча, твар і адзенне яго: нізкі, худы, заўсёды бледны, вялізны нос, як дзюба драпежнай птушкі, густыя бровы, пагляд яго – як у чалавека ў распачы ці вар’ята, апранахі яго – чорныя і нейкія дзіўныя, зусім не такія, як у нас носіць пан ці ксёндз; ніхто не ведаў, ці быў ён свецкі, ці манах які, з панам размаўляў на нейкай незразумелай мове”³¹.

А таксама апісаннем свiты служкаў нячыстай сілы, у якую ўваходзяць кажаны і нейкія чорныя птушкі, совы, што рагаталі і плакалі, жабы-рапухі з вогненымі позіркамі. Уражвае гісторыя прынясення ў ахвяру чорнага казла, а таксама даволі падрабязнае ўзнаўленне сцэны палтэргейста:

“– Вось ён, – паведамiла ўстрывожаная Агапка. Змоўклі і, мовячы пацеры, чакалі, што будзе далей. Для печы стаялі і гаршкі. Адзін з iх падлятае ўгору, падае на падлогу і рассыпаецца на дробныя чарапкі. Збан з квасам падскоквае на стол, а са стала кiдаецца на зямлю і разлятаецца на друзачкі. Кот перапалохаўся, заіскрыліся вочы, і ён, пырхаючы, схаваўся пад лаваю. Рознае хатняе начынне пачало лятаць з кута ў кут. Дробныя, як град, каменьчыкі, вялятаючы з цёмных куткоў, адскоквалі ад сцен; і камяні па некалькі фунтаў вяляталі з-за печы, аднак бацькі і дачка, заклікаючы на дапамогу Найсвяцейшую Маці, выбеглі за дзверы без усякае шкоды.

Сабралася ўся чэлядзь ды са страхам і здзіўленнем паглядалі на хату. З вакон і ад сцен ляцелі камяні рознай велічыні; ніхто туды і наблізіцца не адважыўся. Усе, стоячы, пазіралі на гэтую з’яву і не ведалі, што рабіць”³².

Не менш баладным уяўляецца і з’яўленне цмока. Дзясяткі славянскіх балад апавядаюць пра каханне зямных жанчын з гэтымі таямнічымі ўладарамі неба. Аднак у беларускай традыцыі на першы план выходзіць маральны, а не эратычны аспект праблемы, хаця нячыстая сіла ў выглядзе прыгожага хлопца спрабуе спакусіць Агапку. Менавіта таму твор і завяршаецца не толькі гібеллю Парамона і Карпа, але і смерцю ягонай няшчаснай жонкі, а таксама асабістай трагедыяй падарожнага, каханне якога было бязлітасна знішчана.

Баладай у прозе з’яўляецца апавяданне трэцяе – “Вужовая карона”, пятае – “Радзімы знак на вуснах”, згаданыя ўжо вышэй “Рыбак Родзька”, “Твардоўскі і вучань” і асабліва чацвёртае – “Ваўкалак”. Гэты твор з вялікага шэрагу паэтычных і празаічных балад аб пярэваратнях, у аснову якіх пакладзена павер’е аб ператварэнні чалавека ў звера пад уплывам

³¹ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 95.

³² Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 108.

страшэнных чараў, закліяццяў і г.д., ягоных пакутах, імкненні да людзей і неадольным жаданні вярнуцца ў свой ранейшы выгляд. Апавяданне Яна Баршчэўскага мае выключна традыцыйную баладную будову: селянін Марка, якога ніхто ніколі не бачыў вясёлым, бо ўвесь час ён маркоціўся, апавядае пра сваю трагедыю. Яго, маладога хлопца, на вяселлі былой каханай, якую адабралі сілком, з дапамогай чараў ператвараюць у ваўка. З таго часу і блукаў ён па гарах і лясах у абліччы страшнага звера. Думкі і пачуцці ў яго засталіся чалавечымі, ён памятаў мінулае і не ведаў, ці будзе калі-небудзь канец гэтаму няшчасцю. А поруч з успамінамі і развагамі расла ў героя нянавісць да людзей, ахопленых блудам, несправядлівасцю, незычлівасцю да іншых. Ён вырашае помсціць усяму свету і выкрадае дачку Арцёма, паганага чалавека, які стаў прычынай усіх ягоных няшчасцяў. Але помста не цешыць сэрца, бо яна супярэчыць Богу, прыніжае чалавечую годнасць да стану жывёлы. Зразумеўшы гэта, няшчасны Марка вырашае служыць людзям чым можа, і ўрэшце заслугоўвае збавенне.

Амаль усе апавяданні Яна Баршчэўскага населены самымі незвычайнымі фантастычнымі персанажамі, якіх вельмі любіць баладны сусвет. Так, у згаданай баладзе ў прозе “Ваўкалак” гэта русалкі, у якіх ператварыліся дзяўчаты, што трагічна загінулі, іх гульні, карагоды. У “Чарнакніжніку”, акрамя славурых пачвараў і зданяў, бестыяваных жывёлаў, гэта кот, які, *“пырхаючы, скачыў ад дзвярэй, і натапырыўшыся, застых сярод хаты, свецячы неспакойным вокам”*³³. Кот, варкочучы, можа апавядаць дзіўныя гісторыі, ён здольны іскрыць вачыма, або, як у апавяданні “Чараўнік ад прыроды і кот Варгін”, дзе кашэчы кароль сваім вуркатаннем заводзіць жамяру ў галаве, забірае сілу ў чалавека, даводзячы яго нават да смерці.

У атмасферу класічнага баладнага антуражу запрашае чытача пятае апавяданне “Радзімы знак на вуснах”. Перш за ўсё дзеянне адбываецца ў карчме, адметным месцы дзеяння многіх славянскіх балад. Маці галоўнай гераіні лічыцца ведзьмай, бо з дапамогай белага ручніка можа даць кароў з суседніх вёсак, а потым прадаваць у горадзе масла і сыры; палюхаць жыхароў выглядам велізарнага пеўня ў нямецкай вопратцы і капелюшы. Нячыстая сіла ў абліччы карлы з велізарнай галавой дапамагае Праксэдзе калюхаць Варку, пакараць дудару Ахрэма, які ледзь выбіраецца з балота, спрыяе вяселлю гераіні, наладжвае пагоню на чорных конях, заглядвае ў вокны, дзе святкуюць людзі, уздымае буру, што разбурае карчму. Аднак яе чакае параза: Праксэда звярнулася да Бога і, урэшце рэшт, змагла пазбавіцца сувязі з шатанам.

У баладнай традыцыі вырашаецца праблема ўзаемадзеяння чалавека з нячысцікам, якому першы прадаў душу. Так, у баладных творах “Пра Чарнакніжніка і цмока”, “Вужовая карона”, “Радзімы знак на вуснах,

³³ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 109.

“Валасы, якія крычаць на галаве”, як у “Свіцязі” А. Міцкевіча, Т. Зана, Я. Чачота, герой ідзе на падпісанне цырографа, але заўсёды прайграе ворагу чалавечаму. Героі прадаюць свае душы героі, і адразу ім як быццам шанцуе: яны дабіваюцца рукі каханай, становяцца ўладальнікамі велізарных багаццяў, паспяховымі паляўнічымі, здабываюць павагу ў паноў і сяброў. Але гэта часовы поспех. Літаральна ўсе, хто пайшоў супраць сумлення і боскіх заповедзяў, альбо гінуць, альбо страчваюць усё здабытае несумленным шляхам, губляюць дарагіх сэрцу людзей і застаюцца ў вялікай нэндзе і самоце. Яны раскайваюцца і шкадуюць аб здзейсненым, але нічога зрабіць ужо не могуць. Узорам для аўтара з’яўляюцца людзі простыя, якія баяцца Бога і дбаюць пра сваю несмяротную душу.

Ян Баршчэўскі праз вэлюм фантастыкі бачыць рэальныя падзеі. Таму, апавядаючы пра самыя незвычайныя здарэнні, ён паказвае, як на нашу зямлю прыходзіць зло, што разбурае чалавечы ў чалавеку і знішчае ў рэшце рэшт яго самога. Так, да Карпы, героя першай балады, пачынае з’яўляцца нячыстая сіла:

“Ляцела тое страшыдла, з шумам рассыпаючы вакол сябе іскры, нібы распаленае жалеза пад молатам каваля, і над дахам Карнавае хаты распалася на дробныя частачкі”³⁴.

Яна дапамагае былому лёкаю разбагацець, зрабіць дом, наняць парабкаў, гуляць у шынках, хваліцца сваім сяброўствам з панам, ажаніцца з самай прыгожай дзяўчынай у вёсцы.

Здаецца, што збываюцца і мары Альберта з апавядання “Вогненныя духі”. Закахаўшыся ў Мальвіну, якая “*нарадзілася і вырасла ў горадзе, ведала свет і згаджалася з агульнаю думкаю кабет, што сэрца можна аддаць таму, да каго міжволі цягнецца душа. Але руку – толькі таму, хто золатам і пашанаю абяцае жыццёвы дабрабыт*”³⁵, ён у глыбокім смутку прыходзіць да распачы і гатоў на ўсё, каб толькі задаволіць сваё пачуццё. Далей, у поўнай адпаведнасці з класічнымі традыцыямі, ён сустракае таго, каго шукае. З дапамогай пачвары Альберт ідзе праз дзікія пушчы, дзе сустракае гадзюку з жоўтым хвостом, поіць яе крывёю, а потым здабывае вогненнага духа Нікітрона, які выконвае ўсе ягоныя пажаданні. Ці не з гэтага імгнення яго постаць і твар набылі дзіўную прыгажосць, у размовах Мальвіна заўважае незвычайны розум і дасціпнасць. Але не знаходзіць герой жаданага шчасця. Бо д’ябал заўсёды за свае падарункі патрабуе платы.

³⁴ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 98.

³⁵ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 183.

І таму жыццё большасці з герояў, што прадалі сваю душу нячыстаму, ператвараецца ў сапраўднае пекла. Так, у новым доме Карпа і Агапкі пасялілася *нячыстая сіла* – да маладой чапляецца вогненны дух, злыя сілы разбіваюць посуд і кідаюцца камянямі, а потым урэшце спальваюць жылло цалкам. А цела Карпы, паскубленае драпежнымі птушкамі, знайшлі на беразе возера. Хутка згасла, як свечка, і сама Агапка.

Васіль, герой апавядання “Зухаватыя ўчынкі”, таксама больш сядзеў у карчме, чым працаваў у полі. І, нарэшце, пайшоў шукаць скарбы ля Вужовага каменя, дзе і прапаў назаўсёды. Лоўчы Сямён з “Вужовай кароны” вельмі хацеў пазбавіцца д’ябальскага падарунку, але доўга-доўга не давалі яму спакою вужы, якія, не баючыся людзей, з’яўляліся перад героем. Прывіды волатаў у дзіўных і пачварных абліччах узніклі перад Альбертам, у доме якога пасяліліся жахлівыя монстры: вочы велізарных стварэнняў гарэлі як агонь, гангрэнавыя плямы палілі іх твары. Ад гэтага вечнага страху нейкі холад увайшоў у ягоныя грудзі, ад гэтага холаду ён урэшце сканаў. А Мальвіна знайшла сабе новага мужа і з’ехала ў свет. Але не толькі смерць Альберта павінна напалохаць чытача, само ягонае жыццё не менш жахлівае:

“Раскоша, якую піў поўнай чарай, зрабілася яму няўсмак, і ўсюды нечакана пачаў сустракаць невыносную горыч; трывога і смутак пасяліліся ў яго багатых салонах”³⁶.

Пісьменнік дае трагедыі сваё рацыянальнае тлумачэнне: нельга знайсці шчасце ў здрадзе веры, бацькаўшчыне, Радзіме, сваім блізкім людзям, памяці продкаў і традыцыям. Людзі павінны жыць па законах Боскіх і чалавечых.

Трэба адзначыць, што проза Я. Баршчэўскага шматузроўневая. І баладнае яе прачытанне – гэта толькі адзін пласт. Паводле прыхаванага алегарычнага сэнсу і выразнага дыдактычнага пачатку апавядання можна разглядаць і як прытчы. **Прытча**, або **прыпавесць**, – адзін з найбольшіх старажытных літаратурных жанраў, з’яўленне якога абумоўлена памкненнем чалавецтва да маральнага самаўдасканалення. У ёй скандэнсаваны галоўныя этычныя прынцыпы, выпрацаваныя на працягу тысячагоддзяў. Нягледзчы на тое, што ў прыпавесці гаворка ідзе пра падзеі са звычайнага жыцця, ім надаецца ўзвышаны і абагульнены сэнс. У прытчы моцны дыдактычны пачатак, героі схематычныя і тыпізаваныя (безыменныя), бо галоўнае – паказаць не характар чалавека, а які этычны выбар ён здзейсніў. У аснове сюжэта ляжаць звычайныя падзеі, але ім надаецца ўзвышаны і абагулены сэнс. Прытчы ўласцівы парабалічнасць мыслення, гэта значыць, абстрагаваная думка прыямляецца канкрэтным вобразам і скіроўвае яго ўвагу на жыццёвыя рэаліі. Аднак тут няма маралі

³⁶ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 191.

як кампазіцыйнага элемента (як у байцы): спасціжэнне сэнсу прытчы ажыццяўляецца праз самастойную інтэлектуальна-маральную дзейнасць чытача. Пры гэтым складаная маральна-філасофскія праблемы вырашаюцца аўтарам не заўсёды, але шлях да духоўнага ўдасканалення ўказваецца абавязкова. Такім чынам, адзін і той жа твор баладнага зместу мы можам прачытаць як звычайную казку пра страхавіду, прывідаў, злых чараўнікоў, пярэваратняў, і з другога боку, як філасофскі трактат, маралізатарскую прытчу, у якой можа і не знойдзеш адказы на ўсе пытанні, але задумаешся, якім патрэбна быць чалавеку на гэтым свеце, якім ідалам маліцца, якім ідэалам служыць. Займальны сюжэт для падобных твораў – не самае галоўнае, бо сам народны сюжэт часцей за ўсё ператвараецца ў глыбокі маральны сімвал асноўных законаў чалавечага існавання. Вось чаму некаторыя творы фантастычнага зместу можна успрымаць як прытчу, пра што пісаў прафесар М. Хаўстовіч.

Акрамя таго, у Я. Баршчэўскага прытчавасць мае выразную маральна-рэлігійную скіраванасць. Пісьменнік быў глыбока веруючым чалавекам, менавіта таму так блізкія яму евангельскія прытчы з іх магутным маральна-этычным пафасам, у поўнай адпаведнасці з якімі мастак рэзка і непрымальна асуджае памкненні да багацця, пачуццёвых радасцей, славы, атаясамліваючы іх з грахам, парушэннем звыклых маральных асноў. Дыдактызм твораў Яна Баршчэўскага вынікаў з памкнення знішчыць разрыў паміж высокім прызначэннем чалавека і рэальнасцю, ідэалам маральнасці і практычнай этыкай людзей. Менавіта таму ён у значнай ступені будзе ўспрымацца як настаўнік, але яго пропаведзі будуць намнога больш складаныя і па-мастацку дасканалыя, чым лёгка зразумелыя павучанні Ментара (Яна Чачота).

Ян Баршчэўскі лічыць, што пісьменнік павінен садзейнічаць маральнаму ўдасканаленню людзей, а мастацтва – быць у першую чаргу павучальным, карысным для душы, абараняць чалавека ад спакусаў рэальнага жыцця або ілюзіі знайсці ў гэтым свеце нейкую адвечную ісціну і разумны сэнс, забываючы пра вечныя заповеды. Па сутнасці, Ян Баршчэўскі даволі часта выкарыстоўвае элементы прытчы або яе самую як устаўны кампанент у структуры мастацкага твора, што дапамагае больш яскрава, наглядна і пераканаўча сцвердзіць аўтарскую думку і ягоныя ўяўленні (метафарычная ілюстрацыя, як устаўныя гісторыі “пра жабу-рапуху-вартаўніка” з апавядання пра Чарнакніжніка, слуп-віхор, “Камень Зміёвы” ў “Зухаватых учынках”, гадзюку, што страціла свой яд (“Вужовая карона”), асташоў і д’яблаў (“Рыбак Родзька”), Плачку і Сына Буры (“Сляпы Францішак”) і г.д.

Найважнейшай ідэяй “Шляхціца Завальні” з’яўляецца сакралізацыя радзімы. У адрозненне ад сваіх папярэднікаў, Ян Баршчэўскі быў патрыётам менавіта Беларусі, а не Літвы. Ён паэтычна ўвасобіў ідэю аб выключнай адметнасці беларускага краю, ягонай фалькларыстычнай і этнаграфічнай самабытнасці. Паэт адчуваў сябе часцінкай народу, менавіта таму здолеў так яскрава і маляўніча перадаць светапогляд і

светаўспрыманне беларуса, бо вучыўся хутчэй ад прыроды, чымсьці ад кніг. Родная зямля вучыла яго сапраўднай паэзіі.

У першую чаргу Ян Баршчэўскі звярнуў увагу на выключна распрацаваную фантастыку і міфалогію беларуса. Ён лічыць, што апавяданні старых людзей пра розныя здарэнні, якія перайшлі са старадаўніх часоў, былі сапраўднай гісторыяй гэтае зямлі, характару і пачуццяў беларусаў. Як лічыць Ян Баршчэўскі, Беларусь памятае некаторых сваіх міфалагічных бажкоў. Гэта русалкі, якія ў час красавання жыта, распусціўшы свае доўгія прыгожыя валасы, гушкаюцца на бярозах і спяваюць; лясны бог – пан дзікіх пустэляняў, які можа змяніцца так, што не ўбачыш яго ў траве і раптам вырастае да самых высокіх хваін. Асабліва таямнічая ноч на Купалу, калі возера свеціцца незвычайным свячэннем вады, дрэвы могуць пераходзіць з месца на месца, дубы збіраюцца ў кола, каб павесці гаворку.

Толькі тут на кліч “Стаўры! Гаўры!” злітаюцца з таго свету цені двух велізарных сабак, якія адразу знікаюць. У заўвазе да чатырнацатага апавядання “Дзіўны кій” Ян Баршчэўскі згадвае, што “*волаты Дубіна, Пруд, Гарыня засталіся ў памяці людю з паганскіх часоў і згадваюцца таксама як Баба Яга, Купала, Чур і іншыя багі*”³⁷. Тут можна пачуць гісторыю, у якой кашэчы кароль завецца Варгін, пеўневы – Будзімір, мышыны – Паднор. Беларусы вераць у восем злых духаў, імёны якіх Ярон, Ірон, Кітрон, Нікітрон, Дарон, Даразон, Лідон, Сталідон. Яны прыносяць хваробы, як і трасца або фебра. Люд беларускі думае пра гэтыя хваробы, як пра нейкіх злых істот, што завуць людзей па імені (часцей увесну). Хто адгукнецца, той мусіць хварэць. Бачаць іх часам у вобліку кабеткі і налічваюць дзевяць сясцёр. Акрамя самых разнастайных цудаў на Беларусі існуюць незвычайныя чароўныя травы. Разрыў-трава можа ламаць замкі і кайданы ў вязняў. Вельмі адпаведная нацыянальнаму менталітэту пералёт-трава, або лятучае зелле, якое валодае здольнасцю пераносіцца з месца на месца, а яе васільковая кветка надзвычай жывая і прыгожая, а ў палёце блішчыць, быццам зорачка. Лічыцца, што гэтая трава – трава шчасця. Надзвычай пашанцуе таму, хто яе сарве, бо спазнае радасць у жыцці.

Аднак Ян Баршчэўскі не фалькларыст. У адрозненне ад сваіх папярэднікаў і сучаснікаў, ён сам у выключнай ступені творыць фальклор. Тлумачэнне многіх з’яваў рэчаіснасці мастак падае ў фантастычна-ўмоўнай форме. Так, зло, што ідзе на Радзіму, увасабляе ў алегарычна-міфалагічнай манеры. Так, ён згадвае пра нейкіх асташоў (рыбакі з ваколіц горада Асташкава, як удакладняе аўтар), якія нібыта

“насылаюць пад лёд злога духа і той заганяе рыбу ў нерат; дык яны спустошылі ў нас усе азёры, навучылі нашу моладзь бязбожным учынкам,

³⁷ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 277.

*чарам, бессаромным песням; намарна пайшлі засцярогі ксяндзоў ды старых людзей. І ў нас развялося злых духаў столькі, што колькі разоў з'яўляліся яны перад мноствам народу, чаго раней у нас ніколі не было*³⁸.

Выкарыстанне элементаў народнай фантастыкі і міфалогіі – гэта мастацкі прыём, неабходны для ўвасаблення адпаведнай ідэяна-эстэтычнай канцэпцыі. Так, шматлікіх чужынцаў, што хлынулі на Беларусь, ён увасабляе ў выглядзе хцівых злых духаў, якія выступаюць у самых размаітых іпастасях. Часцей за ўсё гэта чарнакніжнікі, якім служаць кажаны, чорныя сабакі, вогненныя цмокі, пачварныя рапухі, вужы і гадзюкі, совы і начніцы, нават каты. Мясцовыя людзі трапляюць пад уплыў гэтых істотаў і становяцца ім вернымі служкамі, забываючыся пра сям'ю, каханых, дарагіх сэрцу людзей, а потым і Радзіму ў цэлым. Асабліва ў гэтым вінны прадстаўнікі пануючага класа, якія ў пагоні за прывіднымі агенчыкамі багацця ці раскошаў і насалодаў жыцця гатовы на ўсё, нават на хаўрус з д'яблам. Маючы надзвычай абмежаваны розум, яны не могуць з-за свайго распутнага жыцця спазнаць сутнасць бытавання. А таму першымі ідуць на службу да Белай Сарокі, якая спадзяецца набыць гэты край за мяхі золата.

Сведчаннем трагедыі ў “Шляхціцы Завальні” з'яўляецца самы паэтычны, узнёслы і адначасова трагічны вобраз **Плачкі**, якая становіцца ўвасабленнем і сімвалам роднай Беларусі. Як ні дзіўна, ці можа нават вельмі заканамерна, пра Плачку апавядае аўтару сляпы Францішак, яшчэ адзін сімвал беларусаў, якіх і аплаквае іх маці. Мала хто бачыў гэтую чароўную мрою, здань, узнёслую і разам з тым моцную, развітую жанчыну:

*“Кабета тая незвычайна прыгожая. Вопратка яе – белая, як снег, на галаве – чорны ўбор і чорная хустка накінутая на плечы. Твар хоць і смуглы ад сонца і ветру, але гожа і паглядны, вочы жывыя, і заўсёды блішчаць на іх слёзы. Яна з'яўляецца найчасцей у пакінутых дамах, у пустых касцёлах і на руінах. Бачылі яе таксама пад дрэвамі або пасярод поля. Пасля захаду сонца яна сядзе на камяні, наракае на лёс жаласным голасам і заліваецца слязьмі. Кажуць, тыя, хто набліжаўся да яе, чулі такія словы: «Няма каму даверыць таямніцу сэрца майго»*³⁹.

Сапраўды, каму можна даверыць скарбы духоўныя, калі ўсе гоняцца за матэрыяльнымі, рэальнымі багаццямі. Нават весткі пра тое, што ў пэўных месцах з'яўляецца Плачка, не прымушаюць мясцовы люд

³⁸ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 147.

³⁹ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 167.

задумацца над прычынамі трагедыі. Яны капаюць магілы і курганы з надзеяй знайсці золата ці іншы скарб.

Плачка вешае на руінах замкаў вянкi з палявых красак, садзіцца на камень і рыдае па сваіх дзецях. Але беларусам ужо не зразумець трагедыю маці-Радзімы, як і не могуць яны спасцігнуць сутнасць разрабаваных і разбураных святыняў, іх сакральнай значнасці для нацыі. Яны баяцца толькі шкілета магутнага Волата з мячом у руках:

“Нікчэмныя людзі! Золату і срэбру прадалі вы свае душы. Думаючы адно пра багацце, вы зняважылі прах Героя, які слаўна скончыў тут сваё жыццё. Прыйдзе час падняцца з магiл мёртвым, і вы будзеце зганьбаваны перад усім светам!”⁴⁰.

Ёсць і яшчэ адважныя дзеці беларускага народа, якія могуць кінуць выклік страшэнным абставінам. Сярод іх – Сын Буры, які апавядае сляпому Францішаку цэлую прыпавесць пра сябе:

“У багатым палацы, абкружаным мноствам лёкаяў і лісліўцаў, жыве Сын Шчасця. Ён ясны і халодны, як кавалак золата, з пагардаю пазірае на сваіх падданных, якія мусяць, як пчолы, дзеля яго выгады і ўцехі збіраць на лугах мёд. У хаце, пад саламянай страхою, жыве Сын Цярпення. Гэты ўсім сэрцам прывязаўся да таго кутка зямлі, які корміць яго і апранае. Я – Сын бацькоў, гнаных Бураю і Неспакоем. Мой бацька не разарваў жалезных кайданаў, якія колькі год упіваліся ў яго рукі і ногі. Несканчоныя слёзы і нараканні маці мае, калі быў яшчэ ў яе ўлонні, паўплывалі на ўсю маю натуру. Я нарадзіўся з адзнакаю на чале”⁴¹.

Сын Буры здолеў знайсці сваё прызначэнне, бо сустрэўся з Плачкай, і цяпер, наведаўшы далёкія краіны і чужыя народы, згадвае сваю адзіную мару. Шумныя хвалі не маглі заглушыць яе журботнага спеву. Пісьменнік сакралізуе родную Беларусь, паэтычна перадаючы плач Радзімы па яе неразумных дзецях. Яны адракліся маці і цяпер блукаюць па гэтай зямлі, не знаходзячы сабе шчасця. Якраз з гэтага часу ўсхваляе роднага краю стане непарушнай канстантай нацыянальнай паэтычнай традыцыі.

Аповесць Яна Баршчэўскага **“Драўляны дзядок і кабета Інсекта”** займае адметнае месца ў творчай спадчыне пісьменніка і эвалюцыі беларускай прозы XIX стагоддзя. Знамянальна, што першыя два раздзелы, загалюкі якіх пераклікаюцца з назвай усяго твора, былі надрукаваны да выхаду ў свет асноўнай кнігі. Іншыя – ужо ў 1847 годзе, г.зн. пасля “Шляхціца...”. Магчыма, якраз тут і паспрабаваў праявіць

⁴⁰ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 171.

⁴¹ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 175.

творчы прыём, які стане вызначальным у апошнім, – паспрабаваць аб’яднаць паасобныя апавяданні – даволі разнастайныя паводле тэматыкі і сэнсу – адзіным героем. У дадзеным выпадку ім становіцца драўляны бюст Сакрата, які некалі знаходзіўся ў Полацкім езуіцкім калегіюме, дзе карыстаўся вялікай павагай і пашанай. Многія шкаляры падыходзілі да Драўлянага Дзядка пагутарыць з ім, распытаць пра сваё набалелае, папрасіць прадказаць будучыню. Але потым,

“калі езуіцкія мury перабудоўвалі паводле новага загаду, выкінулі разам з друзам усё тое, што было бескарыснае і непатрэбнае, асуджаны быў і гэты бедны Дзядок на такую ж знявагу; засыпаны вапнаю і пабітаю цэглаю, ляжаў ён непадалёку ад тых муроў, колер валасоў і твору ягонага ўжо змяніўся ад дажджоў і спёкі”⁴².

Цікава, што такі адмысловы цэнтральны персанаж меў “рэальнага прататыпа” ў выглядзе аднаго з самых цікавых экспанатаў механічнай лабараторыі пры Полацкай акадэміі, якіх У. Арлоў амаль праз два стагоддзі назаве “ўнікальнымі робатамі”⁴³. А. Кіркор апісвае яго наступным чынам:

“Так, напрымер, чудовишнай рэдкасцю, прыводившею в восторг и трепетное любопытство – служила колоссальная говорящая человеческая голова. Высоко в стене, почти под потолком, вделана была голова старца с длинными седыми волосами. Подвижная, с глазами, принимавшими разные выражения, и главное говорящая на всех более употребительных языках, голова эта, понятно, приводила в недоумение, восторг и в то же время возбуждала страх. Иезуит, сопровождавший посетителей музея, приглашал их задавать, какие им угодно и на каком угодно языке, вопросы чудесной голове. Голова немедленно отвечала внятно, громко, логично, с полным знанием обстоятельств и обстановки спрашивавшего, так что тот приходил просто в ужас”⁴⁴.

У далейшым якраз Дзядок будзе звязваць дзеянне ўсяго твора (першае апавяданне), або прадвызначаць яго (як у апавяданнях “Шкаляр Люцэфуга”, “Горды філосаф”, “Летуценнік Севярын”), ці несці вялікую сэнсавую нагрузку (“Кабета Інсекта”). Але амаль заўсёды ягоная прысутнасць ці проста прарочыя словы азначаюць бяду для героя. У

⁴² Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 285.

⁴³ Арлоў, У. Дзесяць вякоў беларускай гісторыі / У. Арлоў, Г. Сагановіч. – Вільня: “Наша будучыня”, 1999. – С. 173.

⁴⁴ Кіркор, А. Живописная Россия .Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Литовское и Белорусское Полесье: Репринтное воспроизведение издания 1882 года / А. Киркор. – Минск: Беларуская энцыклапедыя, 1994. – С. 323–324.

першым апавяданні практычна заўсёды там, дзе з'яўляецца бюст Сакрата, здараецца няшчасце. Так, жонка купца, які знайшоў выкінутага Драўлянага Дзядка і прывёз яго дадому, каб, гаворачы пра Сакратавы пакуты ад звяглівай Ксантыпы, нагадваць сваю долю, адразу вырашае выкінуць гэтае страшыдла, падобнае знешне на мужа. І гэта невыпадкова. Бо купцову Яўхімію пачынаюць палохаць неспакойныя мроі:

“Гэты драўляны дзед... усю ноч сніўся мне ў жахлівых абліччах, я ўцякала ад яго праз дзікія лясы і багну, а ён гнаўся за мною з находняю і хацеў мяне скінуць у нейкую вогненную прорву; калі абудзілася ад гэтага сну, дрыжучы ад страху, убачыла яго ў месяцавым святле на сцяне, зіхацелі яго вочы і ён люта пазіраў на мяне, ах! Злітуйся, вынесі гэтае страшыдла прэч”⁴⁵.

Але на гэтым ягоныя прыгоды не скончыліся. Так, вочы Дзядка пачалі свяціцца агнём, калі ім хацелі напалохаць хлопцаў; загарэлася карчма, калі ягоную галаву прасвідравалі ў двух месцах і залілі туды гарэлку; ён карае пана Хапацкага, які спрабуе пачаставаць галаву тытунём. Па сутнасці, можа скласціся ўражанне, што Драўляны Дзядок робіць псоты звычайным людзям. Але не ўсё так проста. Галава мысляра Сакрата палохае Яўхімію якраз у той момант, калі яна хацела пакінуць мужа і забраць усе рэчы з сабою. Пан Хапацкі, чалавек, які *“не верыў ні ў што і з усяго кніў”⁴⁶*, пасля здзеку з Дзядка трапляе не ў родную хату, а ў каплічку на могілках, дзе перажыў такія страхі, што і не памятаў, як вярнуўся. І назаўсёды запамніў, што ёсць рэчы, незразумелыя і яму.

Даволі цяжка растлумачыць сэнс і сімваліку вобраза Драўлянага Дзядка. Падказку можна знайсці ў некаторых зацемках аўтара. Р. Падбярэскі сцвярджаў, што задумы твораў “Студэнт Люцэфуга” і “Горды філосаф” такія плённыя, што маглі б даставіць модным французскім пісьменнікам матэрыял на шматтомныя раманы. “Dziadkiem” называў Ян Чачот славетную паэму Адама Міцкевіча. Ян Баршчэўскі згадвае некаторыя дзівосы, звязаныя з незвычайнай галавою. Гэта паданне пра пілігрыма, які з Дзядком на руках вучыў люд дабрачыннасці, нагадваючы ўсім, каб шанавалі даўнія звычаі і традыцыі сваіх продкаў, каб не адступалі ад праўдзівае веры. Слухмяных і набожных людзей ён бласлаўляў, ад разбэшчаных і адступнікаў уцякаў. Нагадаем паданне пра прыгожую кабету ў белых строях, падобную да анёла, якая вянкамі цудоўных кветак упрыгожвала на лузе галаву Дзядку. А калі людзі хацелі падысці бліжэй, то яна ўзыйшла на возера і, нібы воблачка, растала ў небе.

⁴⁵ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 287.

⁴⁶ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 289.

Такім чынам, Драўляны Дзядок для Яна Баршчэўскага – гэта матэрыялізаванае сумленне, выразнік аўтарскіх ідэалаў і ўяўленняў, які прапагандуе свае адносіны да жыцця і карае адступнікаў. Сам факт выкіду драўлянай галавы можна прачытаць як спробы нейкай сілы пазбавіць мясцовы люд сваіх сталых традыцый, звыклых арыенціраў, сімвалам якіх яна заставалася. Менавіта таму ўсё раздзялілася: там, дзе Драўляны Дзядок шануецца, дзе выказваецца яму неабходная павага, усё спорыцца, ідзе ў лад. І, наадварот, там, дзе да Дзядка адносіны пагардлівыя, здзеклівыя, панібрацкія, не чакай добра. Па сутнасці, кожнае з апавяданняў пісьменніка – гэта павучальны аповед пра тое, як чалавечая пыха, самаўлюбёнасць, гардыня даводзяць яго да нэндзы і пактаў сумлення. Так, багатая пані за тое, што здзеквалася са сваіх падданых, забыла веру і хрысціянскія абавязкі, ператварылася ў нейкую зліўную Інсекту, бо з аднаго і з другога боку выраслі ў яе доўгія празрыстыя крылы. На дапамогу гэтай шкадлівай істоце прыходзяць самыя незвычайныя страшыдлы: *“матылі з вогненнымі языкамі, тоўстыя чэрві, што дыхалі дымам, крыклівыя цвыркуны і крылатыя гады, страшэнныя здані і нейкія звераняты, падобныя да жаб і жукоў з чорнымі кашэчымі галавамі і зіхоткімі, як іскры, вачыма”*⁴⁷. Бадай што ўпершыню ў беларускай літаратуры аўтар паказвае працэс выгнання з цела злых духаў (тэма стане надзвычай моднай у ХХ ст.). І ўсю гэтую нечысць бярэ на сябе незвычайная галава, якая, становячыся падобнай на бомбу, кідалася сюды-туды і ледзь не раскалолася:

*“Страх апаноўваў кожнага, хто толькі праходзіў гэтым калідорам. Драўляны бюст, ад якога раней чулі столькі парад мудрых і набожных, бэсціў і лаяў, не разбіраючыся, усіх прахожых. Шкаляры баяліся падысці да Драўлянага Дзядка, бо ўжо ён быў ім не зычлівым настаўнікам, а зацятым ворагам”*⁴⁸.

Бюст мысляра стаўся своеасаблівай Касандрай для вучняў калегіума, бо хацеў адвесці бяду ад многіх з іх. Аднак апошнія не надта давяраюць пачцівым урокам. З-за гэтага лянівы шкаляр ператвараецца ў Люцэфугу, які вылецеў у свет, як матылёк, шукаючы ўцех і весялосці, пералятаў з кветкі на кветку, збіраючы толькі атруту, а ў рэшце рэшт ягоная жонка адлятае ў прамым сэнсе, а сам ён ператвараецца ў нейкую пачвару з мноствам лапаў. Горды філосаф, які лічыў сябе самым разумным на свеце, у канцы жыцця становіцца найдурнейшым і такім памірае. Летуценнік Севярын, які ў ручаях бачыў наядаў, на лугах німфаў, а ў дрэвах – дрыядаў, урэшце стаў усё бачыць у пачварных вобразах.

⁴⁷ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 293.

⁴⁸ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 296.

Прычыны ўсяму гэтаму Ян Баршчэўскі бачыць у адыходзе людзей ад заветаў продкаў. Менавіта дзеля адэкватнага ўзнаўлення гэтых і выкарыстоўваецца народная міфалогія і фантастыка. Знамянальна, што ўсе асноўныя раздзелы аповесці, дзе гаворка ідзе пра незвычайныя падзеі, рэзка кантрастуюць з рэалістычнымі лірычнымі адступленнямі аўтара, у якіх аўтар яшчэ раз выказвае сваю замілаванасць родным краем і тымі цудоўнымі людзьмі, што засталіся вернымі яму. Гэта сцэны вяртання героя на Радзіму пасля доўгіх гадоў вандровак, сустрэча раніцы, апісанне сціплага, але такога прыгожага сямейнага побыту пана Зямельскага, згадкі пана Ротмістра. Менавіта таму яны так выразна адцяняюць прароцтвы Дзядка канкрэтным асобам, бо паказваюць той Рай, якому варта прысвяціць уласнае жыццё. Усё гэта надзвычай доказна падкрэсліваюць выключна фантастычныя хады ў сюжэце твора: вяртанне Люцэфугі ў іезуіцкія муры ў выглядзе прусака з чалавечым тварам; ператварэнне шыракаплечага і высачэзнага Філосафа ў карузліка велічынёй з драўляную дзіцячую ляльку; ператварэнне ягонаў жа галавы ў нейкі шарык накшталт макавае галоўкі; палёт Аўрэллі (жонкі Люцэфугі) над зямлёй; з'яўленне велізарнага шкілета, які вандруе з жывым героем і г.д. Так будуць пакараныя тыя, хто не памятае пра сваё паходжанне, пра сваіх продкаў, пра свае магільні. А ідэалам аўтара застаецца пан Зямельскі, які жыве ў згодзе на роднай зямлі нават з мядзведзем і сарнай, а не толькі з людзьмі і Богам.

Аповесць “**Душа не ў сваім целе**” – своеасаблівая славянская ўтопія XIX стагоддзя. Якраз формула гэтага ўлюбёнага жанру і аказалася надзвычай прыдатнай для выказвання заветных ідэалаў Янам Баршчэўскім. Утопія дапамагае спасцігнуць рэальны сусвет і грамадскія адносіны, але надзвычай па-свойму, адметна, падчас пачынаючы з адваротнага. Яна хоча паказаць свет такім, якім ён павінен быць, таму многае, што не падабаецца аўтару, адмаўляецца. Супастаўляючы сапраўдны свет уяўнаму, ідэальнаму, аўтар паказвае сваё разуменне ўзаемадзеяння сусвету і чалавека, падказвае шляхі, якімі можна знайсці шчасце на зямлі. Ян Баршчэўскі заўсёды знаходзіўся на патрыярхальных пазіцыях, ён адмаўляў і не прымаў многае ў сучасным яму жыцці. Відаць, пэўны страх перад будучым развіццём падзей, якое можа прывесці і прыводзіць да страты звыклых ідэалаў, і схіляе яго да стварэння ідэальнай краіны. Пісьменнік, апісваючы ідэальную дзяржаву, выказвае свае заветныя надзеі на лепшае, на змены свету і чалавека.

У аповесці “**Душа не ў сваім целе**” даволі многа прыёмаў, характэрных для паэтыкі ўтопіі: ізаляваная прастора, перанос дзеяння ў мінулае ці ў будучыню, на іншыя планеты ці на край зямлі, нагул падарожжы ў часе і прасторы. Так, урач Саматніцкі валодае незвычайнымі здольнасцямі адчуваць пакуты іншых людзей, ён можа пакінуць нават сваё цела, каб паспяшацца іншым на дапамогу. (Праўда, тут можна ўбачыць і элементы таго, што праз стагоддзі стане знаходкай для галівудскага кіно, перасяленне душы ў іншае цела. Нешта падобнае прачытваецца і ў апавяданні “Ваўкалак”). Сустрэкаецца тут і своеасаблівы Эдэм – сярод

стэпаў Украіны паўстае цудоўны сад пана Гайнара. Ян Баршчэўскі сцвярджае, што чалавек, які нястомна ідзе да мэты, можа змяніць зямлю.

Падарожжа ў часе і прасторы здзяйсняе і пан Рылец, які можа ажывіць былых марскіх гадаў і пачвар, а таксама прыгожых матылёў. Вучоны адмаўляецца ад рэальнага свету, бо ў грамадзе тутэйшых жыхароў гаворка ідзе толькі пра матэрыяльныя патрэбы. Разам з тым сам вучоны перасцерагае героя ад празмернай пыхлівасці:

“У цябе цяпер воды Гайнара і ўсё, што патрэбна для даследавання прыроды – уваскрашай жа мінуўшчыну, выклікай з магілаў памерлыя істоты; вывучай таямніцы ўсіх мінулых стагоддзяў і цяперашняга свету, – і ўсюды ўбачыш цуды, якія іншым і не сніліся; убачыш руку Творцы, але не пераступай межсаў, не даследуй дух, бо тут патрэбна вышэйшая сіла, тут без волі Таго, хто цябе з ім злучыў, і вокам твае душы не ўзірайся ў іншую душу, якая створана, як і твая”⁴⁹.

Празмернае жаданне стварыць рай на зямлі, празмернае каханне да жанчыны і прыводзіць да таго, што чалавек забывае пра самога сябе, сваё цела, у выніку чаго і надараецца трагедыя. Ідэя твора – неабходнасць службы сваёй Бацькаўшчыне – набывае найбольш яскравую рэалізацыю ў вобразе Саматніцкага (дарэчы, лічыцца, што ў аснову гэтага вобраза пакладзены рысы Ф. Савіча, з якім Я. Баршчэўскі хутчэй за ўсё сустракаўся, жывучы на Валыні). Самаахвярнасць героя – тая асноўная рыса, якая ставіць Саматніцкага на *“самую высокую прыступку іерархічнай піраміды служэння Бацькаўшчыне”⁵⁰*, – заўважае М. Хаўстовіч.

6 Драматычная паэма “Жыццё Сіраты”

Упершыню надрукавана ў кнізе “Proza i wiersze” (Kijów, 1849. Cz.1). Аднак геаграфічнае дзеянне лакалізавана на Беларусі, у мястэчку Сіроціна і маентках Мосар і Лоўжа, што ў Шумілінскім раёне. Як і большасць твораў Яна Баршчэўскага, “Жыццё Сіраты” мае падзагалавак “з паданняў люду”. Разам з тым у гэтым творы адчуваюцца выразныя літаратурныя традыцыі – у свой час Адам Мальдзіс паказваў адпаведную залежнасць “Жыцця...” ад другой часткі “Дзядоў” Адама Міцкевіча. Пры вялкім жаданні можна ўбачыць пэўныя аналогіі паміж творамі Яна Баршчэўскага і “Гамлетам” В. Шэкспіра (асабліва сцэны з’яўлення духа-прывіда) ці антычнай драмай увогуле (роля хору як каментара падзей) і інш. Але ў

⁴⁹ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 334.

⁵⁰ Хаўстовіч, М. Гісторыя беларускай літаратуры 30–40-х гг. XIX ст. / М. Хаўстовіч. – Мінск: БДУ, 2001. – С. 164.

цэлым стылістыка драмы ці драматычнай паэмы цалкам адпавядае асноўным прынцыпам паэтыкі творчасці Яна Баршчэўскага апошніх гадоў, асабліва перыяду філасофскіх аповесцяў.

Як і ў папярэдніх творах, у тым ліку і прытчападобных навелах “Шляхціца Завальні”, тут арганічна спалучаюцца літаратурныя вобразы і фальклорныя традыцыі. Да ліку першых адносяцца вандроўны Музыка-Севярын, Альма, Дух, што суправаджае іх у вандроўках на працягу 15-ці гадоў. Выразна біблейскае паходжанне маюць анёлы, жыхары раю.

У выключна фальклорных традыцыях увасоблена ўся нечыць, што выходзіць на свята Купалы (хлеўнік, хохлік, тры сатаны, Ляля, Баба Яга, чараўнік і чараўніцы), само свята, прыкметы і павер’і, уяўленні сялян. Усё гэта выразна адцяняецца і паглыбляецца трапнымі характарыстыкамі персанажаў, а таксама адпаведным антуражам і манерамі паводзін (арфа падкрэслівае незвычайную сутнасць Музыкі, які ў іншых варунках меў бы звычайную скрыпку; Сірата верыць, што яе нябожчыца-маці бачыць з таго свету пакуты і слёзы дачкі і можа прыйсці да яе, казку пра цудоўнае замужжа няшчаснай дзяўчынкі апавядае няня-апякунка гераіні; з’яўленне прывідаў як матэрыялізацыя сумлення за здзейсненыя злачынствы і інш.). Па сутнасці, Ян Баршчэўскі яшчэ раз падкрэслівае спецыфіку менталітэта беларуса, у светапоглядзе якога так выразна і арганічна спалучаюцца хрысціянскія і паганскія элементы светаўспрымання.

Менавіта таму драматычную паэму можна прачытаць па-рознаму. Па-першае, як класічную прытчу пра змаганне светлых і цёмных сіл на гэтай зямлі. Дзеянне ў творы, нягледзячы на вялікую колькасць персанажаў, развіваецца даволі імкліва, бо, па сутнасці, перад намі канфлікт, у якім удзельнічаюць палярна непрымірымыя сілы. На працягу пятнаццаці гадоў змагаюцца пасланцы Бога і шатана, а полем бітвы ёсць сэрцайка і душа маладзенькай Цэлінкі (па-беларуску ў перакладзе Р. Барадуліна – Геленкі). Як і ў класічнай трагедыі, злыя сілы перамагаюць – гераіня вар’ячце і памірае. Застаецца толькі спадзяванне на вышэйшыя сілы:

*Вось і лёсу зямнога прыйшло заканчэнне,
Досыць выліта слёзаў, уволю цярпела,
Скончылася жыццё, скончылася цярпенне,
Як Анёлак, з малітваю ў неба ўзляцела.*

*Там ёй вечны трыумф, райскае бытаванне,
Там гарыць над чалом з зор карона жывая.
Божа, хто мудры суд Твой уславіць у стане?
Чую, голас дранцвее, гук арфы канае⁵¹.*

⁵¹ Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / Ян Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – С. 402.

М. Хаўстовіч, самы дасканалы даследчык спадчыны Яна Баршчэўскага, прапануе сваё прачытанне драмы. Ён бачыць у канкрэтных вобразах рэальныя палітычныя сілы, а ў вобразе Сіраты – саму Беларусь. Але ў тым і значнасць класічных твораў, што яны маюць шматстайнае прачытанне і ўспрыманне. У цэлым значнасць асобы Яна Баршчэўскага для беларускай культуры мацнее з кожным годам, як святло далёкай зоркі, што толькі-толькі пачало падыходзіць да нас.

7 Дзесяць цікавых фактаў пра Яна Баршчэўскага

Факт 1. Адзін з нешматлікіх пісьменнікаў XIX стагоддзя, хто меў “ўласнага біёграфа” – Р. Падбярэскага, але пры гэтым жыццё яго і дагэтуль поўнае белых плямаў для даследчыкаў літаратуры. Невядомай застаецца нават дата нараджэння пісьменніка, сярод найбольш верагодных называюць 1790, 1794, 1796 ці 1799 гады. Адна з апошніх версій, прапанаваная Дз. А. Вінаходавым і Д. В. Лісейчыкавым, удакладняе, што пісьменнік мог нарадзіцца ў перыяд з 4 лістапада 1792 г. па 15 студзеня 1793 г. (адпаведна з 15 лістапада 1792 г. па 26 студзеня 1793 года па новым стылі).

Факт 2. Будучы сынам уніяцкага святара, пад час вучобы не надта афішаваў гэты факт, бо езуіты вучылі, што сын святара з’яўляецца незаконнанароджаным, паколькі кананічнае права прадугледжвае для святароў цэлібат.

Факт 3. Усё жыццё быў шчырым вернікам, хрысціянскія матывы стануць скразнымі ў яго творчасці.

Факт 4. Ян Баршчэўскі паступіў у калегіум на літаратурнае аддзяленне факультэта свабодных навук, але скончыў (па некаторых звестках, так і не скончыў), вышэйшую навучальную ўстанову. У студзені 1812 года Аляксандр I падпісаў указ, згодна з якім калегія пераўтваралася ў акадэмію “с присвоением ей преимуществ, дарованных Университетам”.

Факт 5. А. Міцкевіч, з якім Я. Баршчэўскі сустракаўся ў Пецябурзе (хутчэй за ўсё каля 1828–1829 гг.) чытаў і ўласнаручна рабіў фармальныя праўкі вершаў Я. Баршчэўскага, прадракаючы яму вялікую будучыню.

Факт 6. Многія сучаснікі Я. Баршчэўскага не надта прыхільна ставіліся да яго паэзіі, недобрачыліўцы называлі іх “вяршыдламі” – ад спалучэння слоў “верш” і “страшыдла”.

Факт 7. Архівы сабранага Я. Баршчэўскім фальклору не захаваліся, меркаваць пра іх багацце мы можам толькі з літаратурнага матэрыялу, хаця Я. Баршчэўскі нярэдка звяртаўся і да містыфікацыі. Так, В. Пракаповіч пісаў: “П. Баршчэўскі, злоўжываючы сваім становішчам між намі і людям, частуе нас сяды-тады апавяданнямі, якія маюць выразна іншы характар, чым народны. Гэта яго ўласныя творы, што з’яўляецца перш-наперш святатацтвам, бо народныя паданні – нешта святое, пакінутае

нам мінуўшчынаю. <...> Гэта такія, як «Сын Буры», «Пакутны Дух», «Белая сарока» ды іншыя»⁵².

Факт 8. Альманах пецярбургскіх студэнтаў, выхадцаў з Беларусі і Літвы, выдаўцом і рэдактарам якога быў Я. Баршчэўскі, называўся “Незабудка” невыпадкова. Мяркуецца, гэта адсылае якраз да беларускай сімволікі, бо па-польску назва гэтай кветкі гучыць як *niezapominajka*. Цікава і тое, што назва роднай вёскі Я. Баршчэўскага – Мурагі – этымалагічна ўзыходзіць да латышкага *muragas, mauragas*, што ў перакладзе якраз і азначае “незабудка”.

Факт 9. “Шляхціц Завальня” – гэта не першы праявічны вопыт пісьменніка, яшчэ ў 1841 годзе ён працаваў над апавесцю “Пан Тузальскі”, якая не захавалася да нашага часу.

Факт 10. Адно са слоў, якое магло б ахарактырызаваць жыццё Я. Баршчэўскага – беспрытульнасць. Ён так і не займеў уласнага дома і нават памірае ў доме графа Жавускага і яго жонкі Юліі, дзе жыў апошнія гады.

8 Асноўныя тэрміны

Апавяданне, апавесць, асветніцкі рэалізм, балада, балада жахаў, баладная проза, градацыя, драматычная паэма, дыдактызм, інтымная лірыка, казка, канфлікт, класіцызм, легенда, ліра-эпас, лірызм, лірыка, мелас, містыцызм, міфалагізм, народнае паданне, нарыс, патрыятычны пафас, паэма, песня, прыпавесць, прытча, рамантызм, рэтраспекцыя, сентыменталізм, сімвал, фальклор, фантастыка, філасофская проза, хрысціянска-рэлігійная праблематыка, эпістэлярыі, эстэтычны сінкрэтызм, этыялагічны міф.

⁵² Цыт па: Хаўстовіч, М. Гісторыя беларускай літаратуры 30–40-х гг. XIX ст. / М. Хаўстовіч. – Мінск: БДУ, 2001. – С. 147.